

Historia

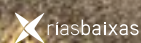

Cando volves?

RÍAS BAIXAS

Deputación
Pontevedra

riasbaixas

Revista da Asociación Socio - Cultural de LÉREZ **CEDOFEITA**

CONSELLO DE REDACCIÓN

Xosé Álvarez Castro
Jaime Barreiro Montes
José Manuel Castro Méndez
Eva Cochón Moledo
Xosé Luis Estévez Solla
Mª José Donsión Couselo
Elisa Mª García Muiños
José Grandal Sanjorge
Xaime Iglesias González
Mª Carmen Pereira Pazos
José Quinteiro Piñeiro
Mª Dolores Tobío Iglesias
Antonio Vázquez Iglesias.

<http://cedofeita.arcanaverba.org>

<http://cedofeitadelerez.blogspot.com>

acedofeita@yahoo.es

- A Asociación Socio-Cultural CEDOFEITA non comparte necesariamente as opinións e críticas expostas polos colaboradores nesta publicación.
- Tampouco devolverá os orixinais non solicitados previamente, nin manterá correspondencia sobre eles.
- Dos artigos da revista permítese a reprodución citando a procedencia.

Maquetación:

imprime:

DEPÓSITO LEGAL: PO-333/97
ISSN: 1698-4560

Foto portada.
Arquivo Cedofeita
Consello de administración
da Caixa Rural

SUMARIO

XXX exposición Cedofeita A Caixa Rural de Lerez: un modelo socioeconómico para o agro	Páx. 03
A Caixa Rural de Lerez. Un exemplo de autoorganización do campesiñado Xosé Álvarez Castro	Páx. 04
A Caixa Rural de Lerez: o edificio Xaime Iglesias González	Páx. 15
O cano do cura. Un acueduto en Lerez Benigno García Casalderrey	Páx. 20
O Mosteiro, o Concello, a ponte, a pesca e o río Lerez Jose Manuel Pidre Novás	Páx. 24
As donas Leonor e Josefa Gago de Mendoza, herdeiras dunha finca en San Salvador de Lerez Lino J. Pazos	Páx. 28
Relendo <i>Os probes de Deus</i> no centenario do seu alumamento Carlos Gegúndez López.	Páx. 30
O aceite santo como terapia: o de San Bieito Xosé Fuentes Alende	Páx. 34
Algúns costumes de Lerez recollidos por Casal y Lois Mateo Fontán Couto	Páx. 38
Crónicas da Avda. Médico Ballina. O campo da Abilleira. Sporting Gallego José Manuel Ramos González	Páx. 40
O Carranco, unha taberna emblemática de tres xeracións Mercedes Cons Gómez	Páx. 43
Novos cultivos en Lerez (XXII): a herba limón ou citronela Pepe Álvarez Castro	Páx. 46
Humor José Manuel Castro Méndez	Páx. 39
A arte, a IA e os desertos infinitos Fina Casalderrey	Páx. 49
De conversa Tino, un home que non esquece a súa Gándara natal malia levar vivindo moitos anos en Pontevedra Jaime Barreiro Montes, Xaime Iglesias González	Páx. 52
Educación inclusiva: entre o discurso e a realidade Guillermo Meijón Couselo	Páx. 56
Intelixencia artificial: poder, progreso e dependencia Vera Cruz Montoto Vázquez	Páx. 59
Escola democrática fronte á neutralidade Comba Campoi	Páx. 62
Xente nova na emigración. Lembranzas Juan José López Pazos	Páx. 65
O "Día del plato único" e "Día sin postre", dous tributos dos primeiros anos franquistas Juan J. Esperón Recarey	Páx. 68
De agosto a agosto (2024-25) Actividades da Asociación Cedofeita	Páx. 70

XXX exposición Cedofeita A Caixa Rural de Lerez: un modelo socioeconómico para o agro

A Asociación Cedofeita non podía obviar o centenario da fundación da Caixa Rural de Lerez. En consecuencia, ao longo do presente ano veu realizando unha serie de actividades en lembranza de tan interesante acontecemento, que no seu tempo significou un intento serio e rigoroso de mellorar a situación do campesiñado parroquial primeiro e despois comarcal.

O primeiro acto público que neste senso organizou Cedofeita correspondeu ao *venres cultural* de xaneiro e consistiu na proxección de *Acordamos*, un documental de memoria democrática creado polo Departamento de Memoria de Deputación de Pontevedra. Nel figuraba unha ampla referencia á prometedora iniciativa que foi a Caixa Rural de Lerez ao lado doutros lugares senlleiros de memoria.

Posteriormente, no *venres cultural* do mes de febreiro, Cedofeita ofreceu a charla *A Caixa Rural de Lerez: o edificio* que correu a cargo de Xaime Iglesias González. Na súa intervención repasou as sedes que albergaron esta ilusionante institución agraria, centrándose na arquitectura do edificio social, aínda en pé.

No venres cultural de maio, Xosé Álvarez Castro afondou na historia desta entidade nunha palestra baixo o título *A Caixa Rural de Lerez: a memoria recobrada*, salientando que se trataba dun modelo de autoorganización dos agricultores de cara a acadar unha independencia económica que posibilitase unha mellor calidade de vida.

Aos tres actos, celebrados no salón de actos Casa de Cultura de Lerez, asistiu numeroso público, tanto da veciñanza lerezá como procedentes doutros lugares da contorna.

Dedicámoslle agora a clásica *exposición Cedofeita* do mes de agosto, que nesta edición leva o título de *“A Caixa Rural de Lerez: un modelo socioeconómico para o agro”*. Con ela quixemos fornecer de xeito visual a andaina desta institución que tantas esperanzas xerou no campesiñado de Lerez e comarca, así como admiración que espertou en boa parte do noso país.

No acto inaugural, o presidente de Cedofeita, Xaime Iglesias, tras dar as grazas ao público asistente, referiuse ao contexto socio-económico no que se creou a Caixa Rural de Lerez, significando que malia a importancia da agricultura no conxunto da feble economía de finais do s. XIX e comezos do XX, o campesiñado malvivía oprimido por usureiros, caciques, foreiros e outros avasaladores. A continuación destacou que os agricultores lerezáns, inmersos no movemento agrarista galego, non se resignaron. Soñaron cun futuro mellor e trazaron as liñas básicas para conseguilo tomando como eixe o asociacionismo. Daquela, crearon a sociedade de agricultores en 1896, a primeira de Galicia e unha das máis combativas do país. No seu seo naceu, en 1925, a Caixa Rural, símbolo de economía solidaria e mostra do orgullo dun colectivo que viu e viviu as vantaxes de unión e do cooperativismo. Salientou que nestas iniciativas participaron campesiños de diversas ideoloxías, pois a súa finalidade era mellorar as súas condicións de vida e buscar o ben colectivo. Continuou Xaime Iglesias aludindo á ilegalización da Caixa Rural e á incautación dos seus bens tras o golpe de estado franquista, para rematar expresando que, con esta exposición, Cedofeita quixo e quere lembrar e homenaxear as persoas que lideraron esta iniciativa e aquelas outras que participaron nela traballando desinteresadamente.

Pechou o acto Eva Villaverde, alcaldesa en funcións, quen destacou o labor que vén realizando Cedofeita dende hai anos e eloxiou a iniciativa de dedicar a unha entidade tan relevante, como a Caixa Rural de Lerez, a exposición do presente ano.

Nos dous artigos seguintes debúllanse os contidos da exposición coa finalidade de que calquera lector poida ter ao seu alcance os principais aspectos da que foi Caixa Rural de Lerez.

A Caixa Rural de Lárez. Un exemplo de autoorganización do campesiñado

Xosé Álvarez Castro

Acto da Caixa Rural no local da sociedade de agricultores

A implantación, no ano 1923, da ditadura do xeneral Primo de Rivera tivo fondas repercusións no movemento agrario. Tradicionalmente, o agrarismo tiña dúas características, por unha banda a compoñente política, determinada pola participación nos gobernos municipais, a loita anticaciquil e a cuestión foral; por outra, a compoñente técnica, centrada na introdución de maquinaria, sementes seleccionadas e outros produtos e en tarefas de divulgación que fixesen máis racionais e produtivos os traballos agrícolas.

A Ditadura apostou por reorientar o agrarismo de xeito que se “apartase da política” e que estivese centrado na vertente técnica e no cooperativismo. Na cuestión foral opta polo redencionismo, ou sexa polo pago aos foristas (decreto de redención de rendas e foros, 1926). A mestura da retórica contra os caciques da Restauración e os postulados rexeneracionistas do novo réxime, fan que obteña o apoio xeneralizado das organizacións agrarias e moitos dos seus membros son designados para cargos políticos, como os de concelleiros.

Pero as esperanzas pronto se esvaece e o colaboracionismo das organizacións agrarias xerou o descrédito dos dirixentes entre os agricultores.

Neste contexto, na combativa parroquia de Lárez, berce do movemento agrario galego, pois a súa sociedade de agricultores fora a primeira en rexistrarse en Galicia (1896), póñense as bases dun novo proxecto. Nun ambiente enraecido no movemento agrario debido a que os delegados gubernativos da Ditadura, mediante coaccións e ameazas, contribuíran a romper a fronte antiforal e pola decepción xerada polo colaboracionismo dos antigos líderes, “*un grupo de entusiastas, no mayor de doce como los apóstoles*”¹ deciden a fundación da Caixa Rural de Lárez.

Os estatutos foron presentados no goberno civil de Pontevedra o 11 de novembro de 1925. A Federación Agrícola Municipal, en sesión extraordinaria do 12 de decembro dese ano, acorda prestar todo o seu apoio

¹ El Pueblo Gallego, 19-3-1930.

á nacente entidade e nomea unha comisión, representativa das diferentes sociedades, para que se dirixa aos estamentos oficiais co fin de solicitarlles o seu concurso á obra.

O 1 de decembro de 1925, a comisión organizadora, presidida por Juan Pérez Piñeiro e na que figuran Manuel Gama Casalderrey como secretario e José González García, José Benito Pérez Piñeiro, José Cons Fernández e Valentín Cobas, fai unha petición de subvención á Deputación expoñendo a situación dos agricultores: *“Carentes de organismos de crédito que se lo faciliten módico y rápido, se ven fatalmente obligados, cuando la ocasión llega, a recurrir al usurero a quien quedan sometidos material y moralmente; es decir: hipotecando su conciencia a la par que sus bienes”*.² Indican que a Caixa procurará subministrar os medios económicos necesarios para o mellor desenvolvemento da súa industria agrícola, librándoos do pesadume de verse atrapados nas garras da usura. Acollida á lei de sindicatos de 1906, procurará aos seus asociados a adquisición, a prezos módicos, de apeiros, maquinaria, fertilizantes, plantas, sementes e outros elementos necesarios para agricultura, que lles permitan producir mellor e máis economicamente. Abordará o problema do aforro, co propósito de poñer en actividade, en función produtiva, todas as reservas económicas da parroquia. A tal fin, anexa á caixa de préstamos, establece a caixa de aforros, para que esta función tan importante e de tanta transcendencia social chegue a toda a parroquia. Procurará infiltrar en toda a veciñanza, en especial entre a infancia e a xuventude *“el espíritu de previsión tan característico de los pueblos cultos y progresivos”*. Desterra do seu seo toda idea de lucro e os seus estatutos prohiben terminantemente repartir dividendos activos, aínda en caso de disolución. Todos os beneficios irán destinados a obras de carácter social ou benéfico. Está inspirada en principios ético-sociais. Como se ve, toda unha declaración de principios que veremos como se concreta noutros apartados.

Como posteriormente afirmaría un xornal, *“una nueva espiritualidad que nace entre los labradores de Lérez, pues, acaso, por primera vez en la historia del agrarismo gallego, se da el caso de que trabajadores de la inteligencia y del músculo, obreros intelectuales y manuales, técnico y prácticos de la agricultura, se reúnen fraternalmente, a modo de conjunción, para comunmente laborar por el bienestar del agro”*.³

Así mesmo, a nova directiva da sociedade de agricultores declara como un dos seus propósitos máis decididos o de establecer canto antes dita Caixa. Esta directiva estaba

Manolo Gama

formada por José González García, presidente; Ángel Castro Tilve, vicepresidente; Juan Canosa Argibay, secretario; José Pérez Lores, vicesecretario; Juan Rodríguez Crespo, contador; Severino Pérez Piñeiro, tesoureiro e, como vogais, Juan Magdalena, Francisco Casalderrey, Manuel Casalderrey, José García e José Filgueira.

O 17 de marzo de 1926 celébrase unha xunta xeral extraordinaria na que se acordan compras directas de sulfato e maquinaria a Alemaña e Inglaterra. Tratan tamén do local no que se instalen a oficina e o almacén e acéptase a proposición do socio e concelleiro, Juan Rodríguez Crespo, que se compromete a construír, expresamente para a Caixa, un local provisional arranxando unha casa baixa da súa propiedade; as obras estarían rematadas a finais de abril.

O 2 de maio recibe o apoio da Federación Agrícola Municipal, que organiza unha charla de Luis Peña Novo sobre cooperativismo. O 12 de outubro, nunha xunta extraordinaria celebrada no novo local provisional, acórdase o ingreso na citada federación, a compra de artigos de agricultura para os asociados, nomear avogado asesor a Joaquín Poza Juncal e inaugurar as actividades da Caixa o día 31, “Día do aforro”.

² Progreso, 1-12-1925.

³ El Pueblo Gallego, 28-10-1928.

O Consello de Administración está formado por: Presidente, Juan Pérez Piñeiro “O Calacú”; Vicepresidente, José González García; Secretario-contador, Manuel Gama Casalderrey; Caixeiro, José Benito Pérez Piñeiro “O Torneiro” e como vogais, Valentín Cobas, José Gama e José Cons Fernández “O Carranco”.

O acto de inauguración ten lugar no local da sociedade de agricultores; asisten o gobernador civil, presidente da Deputación, alcalde, directivos da Federación Agrícola Municipal e outras autoridades e representacións. O gobernador non perde a ocasión para aconsellar que non se mesture en política e que os primeiros préstamos que se fagan sexan para a liberación dos foros. Intervenien Manolo Gama, Joaquín Poza e o avogado compostelán Manuel María González. Gama repasa a historia da Caixa dende a súa fundación e explica os seus fins. A intervención do avogado Joaquín Poza⁴ foi a máis extensa e relevante en canto a contido. Relacionou as loitas que, ao longo do tempo, se sostiveran para a liberación da terra co labor que realizaría a Caixa Rural, que fará que o campesiño sexa libre e non teña que escravizarse, el e a súa terra, ao caciquismo, como se escravizara ao señor feudal noutros tempos. Afirmar que a Caixa era unha das obras de máis transcendencia social que ata agora se realizaran no campo agrario galego. Critica os vellos líderes agrarios, “caudillos de opereta”, que aproveitaban o seu influxo sobre as masas para cotizarse nas esferas oficiais. Era unha crítica ao entreguismo que tiveran ao aceptar os cargos ofrecidos pola Ditadura. Defende que o agrarismo debía tomar novos rumbos: *“Bien está la prédica rebelde; pero a su lado es necesario que surja el edificio sólido muy bien cimentado de mejoras sociales y económicas: no se redime solamente al campesino con palabras, que en último término las lleva el viento, hay que predicar con el ejemplo”*. Debería substituírse nas vellas leis o concepto de propiedade-dereito polo de propiedade-función. *“Mientras se respetan esos enormes latifundios, que se extienden por Castilla, Extremadura y Andalucía, permaneciendo sin cultivo miles de hectáreas cuando la juventud española emigra en masa en busca de trabajo a tierras americanas, la pequeña propiedad va pereciendo a manos de usureros sin conciencia, víctimas de hipotecas oprobiosas [...] La emancipación del labriego tiene que ser obra del labriego mismo”*. Remata cun chamamento, certamente profético, a manterse firmes: *“Que no os arredren los obstáculos, ni la frialdad o el comentario adverso de los eternos descontentos. Pensad que todas las grandes iniciativas tuvieron detractores, y todos los hombres geniales fueron negados y perseguidos”*.⁵

Os organizadores da Caixa non esqueceran os lerezáns ausentes na emigración americana. Organizan unha sección encargada de estreitar lazos con eles para constituír en América os “Comités pro Caja Rural”. Fórmanse estes comités na Habana, Bos Aires e Nova York. Como resultado, reciben unha carta, acompañada dun cheque-donativo, dos fillos de Lárez residentes nesta última cidade; a lista é a seguinte: Manuel Tilve, 35 pesetas; José Costado, 50; Benigno Iglesias, 40; Ángel Iglesias, 40; Valentín Iglesias, 40; Manuel Lorenzo, 32,5; Francisco Lois, 32,5 e Alejandro Pérez, 32,5.

Como xa apuntara a comisión organizadora, a finalidade da Caixa era axudar ao agricultor en todas as ordes da vida agraria, facilitándolles préstamos para investilos na mellora da súa produción agrícola e gandeira, favorecer o aforro, adquirir apeiros, maquinaria agrícola, animais reprodutores, fertilizantes, plantas, sementes seleccionadas, produtos fitosanitarios e demais elementos da produción, así como o fomento agrícola e pecuario, ensino e divulgación das mellores prácticas agrícolas, etc.

Os socios, “*aparte de reunir probadas condiciones morales*”, subscribían unha acción nominativa por un importe de 25 pesetas, que non producía xuros, e comprometíanse por escrito a responder solidariamente das obrigas contraídas lexitimamente pola Caixa ata un máximo de 10 veces o importe da acción, ou sexa 250 pesetas. O principal núcleo de asociados constituíeno membros da “Unión de Agricultores de Lárez”⁶, que así se denominaba naquel momento a sociedade de agricultores. Ningún directivo cobraba polo seu labor e traballaban polas noites, en horario de 22 a 24 horas e, ás veces, tiñan que atender algunha tarefa durante o día.

Como apuntaba un xornal, “*La seriedad, el buen orden, una perfecta administración, son las características que informan la Caja Rural de Lárez*”.⁷ Esa era a imaxe que se quería transmitir á sociedade por parte dos seus responsables.

Á fronte da entidade figuraba un consello de administración, elixido en xunta xeral, que se renovaba anualmente. Existía tamén un consello de vixilancia para inspeccionar o funcionamento. No ano 1927 estaba constituído por: Zona 1ª, Juan Canosa e Manuel Casalderrey Eiras; Zona 2ª, Juan Rodríguez e José Monteagudo; Zona 3ª, José García Barreiro e Faustino Argibay; Zona 4ª, Manuel Lores e José Blanco.

4 Avogado e político republicano, masón; foi gobernador de Ourense e deputado durante a 2ª República. Militante de Izquierda Republicana.

5 Progreso, 3 e 4-11-1926.

6 O seu nome oficial era Unión Agrícola de Lárez.

7 El Pueblo Gallego, 28-7-1927.

Consello de administración da Caixa Rural

Ao longo da súa existencia, funcionaron as seguintes seccións:

Cooperativa de compras.- Encargada de adquirir nas mellores condicións de calidade, prezo e peso cantos utensilios e produtos precisasen os asociados. Isto conseguíase mediante a compra directa e en grandes cantidades aos fabricantes, eliminando intermediarios. Cada socio dispoñía dunha folha de pedido que, despois de cuberta, se acumulaba ao resto. Existía un almacén, cun encargado á fronte, no que os asociados recollían os produtos mediante un sistema de vales e as transaccións quedaban anotadas nun libro-rexistro. Entre os produtos máis demandados estaban os “sulfatos” para as viñas e fertilizantes minerais como os superfosfatos e o nitrato de Chile, así como apeiros e sementes. Debemos resaltar que a lei de sindicatos de 1906 concedía exencións aos agrarios, como a de non pagar imposto do Timbre e dereitos reais, así como a condonación do gravame aduaneiro para artigos importados do estranxeiro. Esta actividade e a de consumo tivo sempre a oposición do gremio de ultramarinos e outras entidades de comerciantes, que se sentían prexudicados nos seus negocios.

Cooperativa de vendas.- Centrada no **Bodegón Cooperativo** establecido na cidade de Pontevedra e creado en outubro de 1927. Estivo situado na rúa de Maceda e posteriormente na de san Xulián nº 7, con fronte tamén á rúa Cousiño. Foi creado para resolver a gran crise vinícola que sufría a zona e o seu propósito fundamental era facer chegar ao público pontevedrés “en toda su pureza, los vinos

del “país” elaborados en las mejores bodegas lerezanas”.⁸ Tivo moito éxito pois non só logrou a venda da totalidade dos viños dos seus asociados senón que, segundo afirmaban, lograra reconquistar para os “viños do país” clientes que se pasaran a viños doutras zonas.

A comisión encargada de elaborar o proxecto desta cooperativa estaba integrada por: Manuel Fernández Arribas, Manuel Moldes Paz, Laureano Piñeiro Arribas, Severino Pérez e Manuel Dios.

A entidade publica, en marzo de 1928, un manifesto en defensa dos viños do país. Nel denuncia a invasión de viños doutras zonas, polo que os viños do país estaban almacenados sen posibilidades de venda. Os agricultores, ao non poder obter diñeiro, non podían mercar produtos doutras industrias, polo que o comercio e industria sufrirían as consecuencias sendo un problema que afectaba toda a poboación. Os agricultores de Lárez non quedaban cruzados de brazos diante da situación e solicitaban o apoio de todos para o seu bodegón.

Os xornais fixéronse eco da apertura do Bodegón: “Mientras los labradores de otras zonas no hacían más que lamentarse de la paralización completa de sus vinos en las bodegas por falta de demanda, los labradores de Lárez, conscientes de la gravedad de la crisis, lejos de cruzarse de brazos como los demás, lo que hicieron fué abordar con toda energía el problema de buscar colocación a sus vinos [...] quisiéramos que estos ejemplos de agrarismo práctico, consciente y liberador se extendiese por todo el campo gallego”.⁹

⁸ El Correo de Galicia, 14-7-1929.

⁹ El Correo de Galicia, 16-12-1928.

A Caixa Rural efectúa unha campaña de propaganda nos xornais do seu Bodegón cooperativo, que permanecía aberto dende o 1 de abril ao 31 de decembro. Tomando como exemplo a campaña de 1928, as vendas importaron 30.138,70 pesetas, cun volume de 2.000 canados (ao redor de 64.000 litros). Os beneficios netos eran 4.000 pesetas para devolver, como complemento de prezo, aos cooperativistas, ou sexa, cando achegaban o viño recibían un prezo por canado e agora se lle incrementaba este sobreprezo debido á eliminación de intermediarios. En concepto de arbitrios pagaran ao concello 5.666,3 pesetas.

A **sección de crédito** constaba de dúas divisións:

Caixa de préstamos.- Tiña a función de facilitar aos labradores o capital necesario para desenvolver o seu labor librándoos de acudir a usureiros e ofrecendo mellores condicións de xuros, prazos e garantías. Tentaba resolver un dos problemas máis sentidos do agro: a consecucións de crédito. No ano 1929 os préstamos pagaban un xuro do 5%.

Caixa de aforros.- A súa finalidade era encamiñar o pequeno aforro de agricultores e obreiros cara a produción e fomentar hábitos de previsión. Os instrumentos utilizados eran as libretas de aforro, contas a prazo e á vista, etc. Moitos sindicatos pontevedreses adscritos á Federación Local de Traballadores (albaneis, canteiros, ebanistas...) tiñan os fondos depositados nela. Foi moi importante o labor de extensión do hábito do aforro entre a xuventude; en numerosos actos distribuíron libretas de aforro, con pequenas imposicións, entre nenos e nenas das escolas da parroquia, que eran convidados a asistir acompañados dos seus mestres e mestras.

Unha das seccións máis importantes era a de **ensino e divulgación técnico-social**. Organizaba unha serie de actividades que podemos agrupar en dous apartados: por unha banda, conferencias e charlas e, por outra, a publicación da revista **Vida Agraria**.

As charlas impartíanas, sobre todo nos primeiros tempos, técnicos do Servicio Agrícola Provincial, como o enxeñeiro José Cambrónero Zorrilla, o perito José Adrio ou o enxeñeiro Nicasio Guisasola; versaban sobre cultivo do millo, aplicación de sulfatos, emprego de fertilizantes, elaboración de viños... Outros conferenciantes trataron sobre temas máis xerais, foi o caso de Bibiano Fdez Osorio-Tafall, Álvaro de las Casas, e Luis Peña Novo, entre outros.

Directivos da Caixa Rural, como Joaquín Poza ou Manolo Gama, espallan as ideas cooperativistas en artigos e en charlas por toda a provincia (Lavadores, Campañó, Redondela, Cabral...)

A revista **Vida Agraria**, subtitulada *Revista de técnica y economía agrícola*, era o órgano da Caixa Rural de Lérez. Imprimíase na imprenta de Antúnez e o seu primeiro número saíu á rúa en xullo de 1927. Colaboran nel: José Cambrónero, Rafael Areses, Manuel Gama, Bibiano Fdez. Osorio-Tafall, Santiago Gómez Bargo, Joaquín Poza, Manuel Cabanillas, Valentín Paz Andrade, Antonio Ríos Mosquera, José Muíños González e José Adrio, entre outros. No editorial afirmaba que faría unha intensa campaña de divulgación cultural a favor dunha mellor e máis racional explotación agropecuaria; difundiría extensamente a conveniencia de crear mutualidades que asegurasen ao labrador contra todo risco e consagrarían os máximos esforzos á creación de organismos económicos, que establecesen entre os agricultores novas relacións de produción e cambio, abordando seriamente o problema da cooperación agrícola nos seus distintos graos e formas.

Foron directores Joaquín Poza e Juan Bautista Andrade.

Como exemplo do seu contido, vexamos o número 6 (xaneiro de 1928); nel atopamos artigos como "Movimiento cooperativista" de Joaquín Poza, "Como viven las plantas" de Tafall, "Métodos de explotación del ganado vacuno" do veterinario Viriato Fernández, "Abonos nitrogenados" de José Adrio ou "Versos galegos" de Rosalía de Castro. Tamén no número 4 aparecía "Vamos bebendo" da escritora citada.

A **Cooperativa popular de consumo "Nueva Economía"** foi creada por acordo tomado pola xunta xeral do 8 de outubro de 1933. Estivo constituída de acordo coa nova lei de cooperativas. Empezou a funcionar a partir do 1 de novembro e estaba radicada na planta baixa do edificio social. Abarcaba os ramos de alimentación, calzado e vestido.

O consello de administración era o seguinte: Francisco Paz Cochón¹⁰ como presidente, Juan Rodríguez Crespo¹¹, vicepresidente; Manuel Lores Pérez, secretario; José Abilleira Arribas, vicesecretario e José González García e Domingo Paz Caslderrey como vogais. A comisión de control estaba formada por Juan Cancela¹² (Campañó),

¹⁰ Pai de Valentín Paz Andrade. Fora concelleiro.

¹¹ Ocupou o cargo de presidente e directivo da sociedade de agricultores, concelleiro designado na Ditadura de Primo de Rivera, membro do Consello Provincial do Partido Agrario Español.

¹² Partido Agrario Español.

Manuel Corbacho (Alba), Constante Fernández (Cerponzóns), Manuel Fontán (Verducido), Benigno Torres (Xeve) e Manuel Casalderrey Eiras (Lérez). Tamén se nomeou unha comisión inspectora de contas que estaba composta por Manuel Dios Costado¹³, Juan Magdalena García¹⁴ e Juan Fernández Casal.

Á oposición que sofre por parte dos comerciantes, sumárase a determinada pola competencia entre socialistas e comunistas pola influencia sobre as sociedades agrarias. Na discusión no concello (18-10-1933), sobre a exención de toda clase de arbitrios á cooperativa, aos votos favorables da filocomunista candidatura agrario-obreira, opóñense os socialistas. Hai que lembrar que había pouco producírase unha escisión na federación agrícola comarcal, por considerar varias sociedades (Marcón, Tomeza, Cerponzóns, Alba e Campañó) que se sometía ás imposicións da Federación Obreira.

A contabilidade da Caixa Rural levábase polo sistema de partida dobre adaptado ás particularidades da entidade. *“Esta contabilidad se lleva en su doble aspecto: analítico y sintético. El primero está representado por la contabilidad de detalle o estadística y se desarrolla en multitud de impresos, diferentes libros-registros, auxiliares, etc, etc, que corresponden a las distintas secciones en que está dividida la Caja. Así hay: Libros de Almacén, Caja de Ahorros, Caja de Préstamos, Caja de efectivo, Proveedores, Deudores por compras, Imponentes a plazo, cuentas corrientes; registros de Efectos a cobrar, Efectos a pagar, vencimientos, etc [...] La contabilidad sintética se desarrolla en los libros principales, Diario y Mayor y tiene por objeto “centralizar” por medio de cuentas colectivas las operaciones de detalle que se registran en la contabilidad auxiliar”*.¹⁵

No congreso da Federación Provincial Agraria do ano 1929, no que a sociedade de agricultores de Lérez tivo un destacado papel, Manolo Gama redactou o relatorio “Estruturación económica del agrarismo” no que propoñía un sistema formado por grupos cooperativos parroquiais, que integrarían as caixas rurais comarcais e estas uniríanse nunha federación provincial.

De cara a articular este sistema, o 30 de agosto de 1930 celébrase unha asemblea coas directivas das sociedades agrarias do distrito de Alba e do concello de Xeve para tratar de constituír a zona norte da futura Caixa Rural Comarcal. No ano seguinte, 1931, comezan a formarse os grupos parroquiais e o 8 de marzo acórdase a transformación da Caixa

Rural de Lérez nunha caixa de carácter comarcal. Un primeiro paso foi a organización da zona norte coa entrada dos grupos parroquiais de Campañó, Cerponzóns, Verducido, Alba e os dous Xeves. A zona sur non chegou a organizarse pois só se formou o grupo de Vilaboa, tras unha charla de Gama.

Os grupos cooperativos parroquiais constituían a estrutura básica da Caixa e formaban a xunta de consellos parroquiais, no chanzo superior estaba o consello de administración comarcal.

O 10 de marzo celébrase, no local do Centro Obreiro pontevedrés, unha reunión dos sete grupos parroquiais e constitúese o consello de administración da nova entidade. A presidencia recae en Diego Montes Peón¹⁶ (Lérez) e está integrada por Manuel Formoso (Alba) como vicepresidente e como vogais por Manuel Portas (Campañó), Constante Fernández (Cerponzóns), Benito Rivas (Verducido), Benigno Torres (S^a María de Xeve) e Manuel Sanmartín (S. André de Xeve).

O 14 dese mes celébrase un mitin para celebrar a transformación da caixa en comarcal. Interveníen Gama, Joaquín Poza, Paz Andrade e Manuel García Filgueira. Gama explica a organización da caixa; García Filgueira afirma o ideal común que une obreiros e campesiños, vítimas ambos da organización capitalista, e pide a todos os sindicatos que depositen os fondos na Caixa Rural. Poza convida os presentes a unirse para loitar contra os “escarnecedores de la Justicia y de la Libertad”. Paz Andrade, como xa fixera no ano 1928, volve xustificar que fale en galego “*porque a lingua é o medio de que se vale cada pobo para expresar as súas apetencias ideais. E o galego ha de expresar as súas ansias de liberación na súa lingua*”.¹⁷ Afirma que a cooperación responde a unha concepción económica oposta á capitalista. Remata o discurso cun pensamento de José Martí sobre a redención dos pobos.

Por mandato da Federación Agrícola Comarcal, encárgase que a Caixa Rural de Lérez organice a zona sur e confeccione os estatutos; acórdase imprimir a máxima actividade á expansión cooperativa. O 29 de setembro de 1932, no congreso desa federación, decídese declarar como organismo oficial económico-cooperativo da mesma á Caixa Rural. Nesas alturas, a comarcal estaba domiciliada no Centro Obreiro e estreitamente relacionada coa Federación de Traballadores. O seu comité directivo estaba formado por José Orozco como presidente, Manuel Ruibal de vicepresidente, secretario Manuel Dios, tesoureiro Manuel Iglesias e vogais Ramón Meis, José Loureiro e José Cerqueiro.

13 Militante do partido comunista, vicesecretario da Federación Local de Traballadores “La Invencible”, fusilado o 2 de decembro de 1936. Véxase: <https://anosdomedo.blogspot.com/2020/01/contra-o-esquecemento-manuel-dios.html>

14 Dirixente agrario, “paseado” o 10 de setembro de 1936. Véxase: <https://anosdomedo.blogspot.com/2019/11/contra-o-esquecemento-juan-magdalena.html>

15 El Pueblo Gallego, 28-7-1927.

16 Perito, pertenceu á Agrupación Radical-socialista.

17 El Pueblo, 14-3-1931. Tradución do autor.

Edificio propiedade da Caixa Rural

Dende o punto de vista práctico, nas distintas parroquias non houbo ningún tipo de establecemento da entidade, que sempre tivo como centro de actividades a Caixa Rural de Lerez.

Local social.- A consecución dun local propio foi unha das tarefas prioritarias dos promotores da Caixa Rural. Como vimos, nun primeiro momento habilitouse un local provisional e utilizouse o da sociedade de agricultores para actos públicos; Juventud Lerezana tamén prestou o local, que daquela tiñan alugado, para algunha cea de aniversario. A principios de 1927, adquiren un terreo de forma triangular, duns 100 metros cadrados, situado na confluencia entre a estrada de Santiago e a que vai cara Campo Lameiro. O arquitecto Emilio Salgado Urtiaga encárgase, de xeito gratuito, do proxecto e a dirección das obras. En agosto de 1931 anúnciase a puxa das obras e estas comezan a fin de mes. A inauguración do novo edificio, que o xornal Progreso chama “palacio de los labradores”, ten lugar o 19 de marzo de 1933. Os actos consisten nun mitin e unha cea. No mitin, apoiado polas federacións obreira e agraria, non participan partidos políticos xa que se decide que só falarán representantes de organizacións de masas (sindicatos obreiros e agrarios, grupos parroquiais). Tomaron a palabra o vicepresidente da Caixa Rural, Manuel Lores, e Ángel Souto, Juan Magdalena, Manuel Díaz, José Caslderrey, Manuel Ríos, Manuel Souto, Manuel García Filgueira e Manuel Gama.¹⁸

Os pouco máis de dez anos de vida da Caixa Rural de Lerez podemos dividilos nos seguintes períodos:

Unha **primeira etapa**, que abarcaría dende a fundación ata 1931, caracterizada polo auxe sostido de actividade. Nos balances anuais compróbase o crecemento e o volume de diñeiro de cada exercicio. Podemos tomar como exemplo o do ano 1928; nel dáse conta de que, no exercicio anterior, todas as seccións duplicaron ou triplicaron o volume de operacións e ingresan un 35% máis de asociados. O consello de administración elixido ese ano non variaba moito respecto a outros deste período: Presidente, Juan Pérez Piñeiro; Vicepresidente, José González García; Secretario-contador, Manuel Gama Caslderrey; Caixeiro, Juan Rodríguez Crespo e vogais Manuel Ruibal, José Filgueira e José Cons.

Pouco a pouco, a Caixa marca un rumbo propio sen ouvir os cantos de serea das autoridades da Ditadura, que trataban de encamiñala na orientación estritamente técnico-económica e polo redencionismo foral, apartándoa da liña, histórica nos agrarios de Lerez, político-social e abolicionista respecto os foros. Este distanciamento pódese visualizar nos actos do ano 1928: xa non asisten as autoridades que, ademais, prohiben terminantemente que houbese brindes na cea. Aparte de Gama, o orador máis significado foi Valentín Paz Andrade. Valentín lembra que *“aínda que os ventos da vida me desprazasen da parroquia, eu, como todo ser ben nacido, non podo esquecer o amor á terra en que por primeira vez viron os meus ollos a luz”*. Fala en galego porque *“é a lingua que modulades vós, coa que expresades as vosas penas, as vosas alegrías e os vosos amores”*. Afirmar que *existen en Galicia dous agrarismos ben diferenciados, o agrarismo verbalista de antes, sen contido ideolóxico nin base económica, e o agrarismo futuro, que inicia a Caixa Rural de Lerez, baseado nos problemas económicos “É, pois, o feito económico a base fundamental de todos os problemas sociais. O liberalismo segue perdendo terreo no mundo, por non orientar a súa política en sentido económico, mentres o socialismo segue avanzando en todo o orbe por orientarse nese sentido. Por iso a Caixa Rural marca con toda certeza os novos rumbos a seguir polo agrarismo galego e é o noso deber prestarlle todo o apoio, consagrarlle canto poidamos para que o seu exemplo espalle por todo o agro celta”*.¹⁹

A concepción que tiña Gama²⁰, o cerebro e líder indiscutible da Caixa, sobre as cooperativas era contraposta á defendida por liberais, conservadores e pola Ditadura primorriverista; para aqueles era un xeito de desactivar o conflito social, para Gama era un mecanismo que conduciría á “liberación do agro”.

18 Para máis información sobre o edificio e o arquitecto Emilio Salgado, pode consultarse: <https://cedoifeita.arcanaverba.org/urtiaga.htm>

19 Diario de Pontevedra, 29-10-1928. Tradución do autor.

20 Véxase: <https://cedoifeita.arcanaverba.org/gama.html>

El Pueblo Gallego 11-3-31. Consello de administración comarcal

Nun artigo sobre a Caixa Rural, reflexiona sobre a historia do agrarismo e constata que, despois de anos de loita, non se chegou a nada práctico. *"Hoy, como hace veinte años, el labrador gallego carece de todo: de suficiencia técnica, de organización económica, de cultura general y hasta de sensibilidad cívica".* Sostén que o erro estaba en considerar o caciquismo como causa e non como o efecto da pobreza material e espiritual do agro. Recoñece que a súa propia actuación agraria tamén caera neste erro pero, analizando máis profundamente os feitos, chegara ao convencemento de que a *"planta caciquil solo germina y florece allí donde existe dependencia económica, sumisión material y, por ende, esclavización espiritual"*.²¹ Se as enerxías empregadas inutilmente en combater os efectos se empregasen en combater a causa, creando institucións de economía social dirixidas e administradas polos propios labradores, independizaríanse economicamente e a árbore caciquil desfalecería por falta de zume co que nutrirse.

Os asociados estaban moi satisfeitos da marcha da Caixa e co labor de Gama. En xullo de 1929, acordan facerlle unha homenaxe ao "camarada Gama" por *"la buena labor que viene realizando en bien de la emancipación*

del humilde agricultor", como proba de gratitude polo seu desinteresado traballo e como fundador deste modelo de cooperación agrícola en Galicia. A comisión organizadora está presidida por Juan Magdalena. Gama agradece a idea pero oponse rotundamente á homenaxe: *"Que es consustancial con mi modo de ser el repudiar todo acto que suponga ensalzamiento de personas, pues, dada mi concepción colectivista de la sociedad, entiendo que todo homenaje debe ser en honor a la idea abstracta, y nunca, por muchos que sean los merecimientos, en honor a persona determinada"*.²² No ano seguinte, acepta un agasallo (estilográfica, carteira e neceser) por non desairar o afecto e cariño dos labradores lerezáns.

A **segunda etapa** comprendería dende o ano 1931 ata o 1934. Prodúcese transformacións organizativas moi importantes, como a conversión en comarcal ou a creación da cooperativa de consumo. Constrúese o local social, que vai supoñer unha carga económica grande. No ano 1933 contraen unha hipoteca de 15.000 pesetas, con xuros do 6%, a pagar en tres anos, coa Caixa de Aforros de Vigo sobre o edificio. A conversión en comarcal foi,

²¹ Progreso, 28-10-1928.

²² El Pueblo Gallego, 22-5-1929.

posiblemente, precipitada e froito dos desexos das federacións obreira e agraria, que cada vez influen máis. No caso da obreira, causa moitos receos nas sociedades agrarias que, en varios casos, expresan a súa protesta. Como dixemos, as críticas por rivalidades políticas eran habituais: *“Se nos asegura que los comunoides que mangonean en el Centro Obrero de esta capital, han vaciado las cajas de fondos de varias Secciones -entre éstas, Canteros y Metalúrgicos- en la Caja Rural de Lerez, que dirige Gama, a espaldas de los afiliados. No nos extrañaría la confirmación de esta noticia, pues sería un caso más de dictadura. Mientras tanto, los obreros sin trabajo y sin pan. ¡Viva el comunismo!”*²³

Empezan tamén a notarse os efectos da crise económica global do 1929.

Dúas das personalidades máis relevantes da Caixa Rural, Gama e Poza, acceden a cargos políticos²⁴ coa chegada da República, co que iso significaba en canto a dedicación e a propiciar que a entidade figurase tamén como obxectivo dos seus adversarios políticos (negativa a subvencións, críticas nos xornais...).

Con todo, a Caixa Rural de Lerez segue a ser considerada como un referente para o mundo agrario en Galicia e foi posta como exemplo a todos os niveis.

O deputado Antón Vilar Ponte escribe: *“Modelo de obras regionales son la repoblación forestal y la Misión Biológica de Pontevedra, así como la Caja Rural de Lerez. Pues estas obras se intensificarían y multiplicarían con el régimen autónomo, todo actividad y responsabilidad. Los milagros de cooperación hechos por gentes de nuestra raza en América, en Galicia se harían lo mismo. Sin la autonomía seremos la eterna colonia de España, castigada siempre a soportar la ley del embudo de que hablamos en el Parlamento”*.²⁵

O propio Castelao, nunha intervención no parlamento español, afirma: *“Allá en mi tierra, en Pontevedra, donde yo vivo, existe precisamente ya una organización de esta clase, la Caja Rural de Lerez, que funciona maravillosamente y que facilita a todos sus asociados los medios económicos que precisan con la sola garantía de su honradez”*.²⁶

A **última etapa** (1934-1936) foi a máis problemática; silencio nos xornais sobre as súas actividades. A situación económica xeral, os gastos de construción do local, a

retirada de fondos dos sindicatos obreiros debido a unha serie de folgas, levan á aparición de dificultades económicas que fan que os cooperativistas teñan que achegar máis diñeiro. Joaquín Poza falece no ano 1935, Manolo Gama dimite por motivos de saúde no 34. A principios de 1934, a prensa comenta os rumores sobre a súa posible disolución.

A pesar de todo, a Caixa segue coa súa actividade, centrada na cooperativa de consumo e a Unión Agrícola de Lerez acorda no 1936 o ingreso colectivo na Caixa Rural.

Co golpe militar de xullo de 1936, os sublevados apoderáanse das súas pertenzas e incautan o local, no que se instala un destacamento da *Comunión Tradicionalista* (carlistas). A mediados de agosto os xornais publican a nova dunha suposta doazón para a Garda Cívica. Nunha relación baixo o título de *“Donativos recogidos en la Sociedad Cooperativa de Lerez”*²⁷ figura o froito da requisa: 43 botellas de licores, 160 latas grandes e 24 pequenas de pementos, 21 latas de marmelada, 36 latas de sardiñas, 36 latas de olivas, 4 latas de caramelos, 2 caixas de azafrán, 1 paquete de cascarilla, 4 tesoiras de podar, 26 cepillos de piso, 35 paquetes pequenos e 10 grandes de té, 15 rolos de papel, 68 bombillas, 56 chourizos, 2 legóns, 8 picañas, 1 angazo, 1 fouciño, 1 barril de moscatel, un montón de estropallo e un garrafón de viño.

O 22 de xaneiro de 1937, a Caixa de Aforros e Monte de Piedade de Vigo require de pago á Caixa Rural; o requirimento faino a José Cons, como vogal do consello da entidade, para que llo participe ao presidente, que era Juan Pérez Piñeiro. O rexistrador da propiedade certifica que é a Caixa a que aparece como último titular do dominio, gravada con hipoteca e sen que houbese outros titulares de dereitos. Hai que lembrar a situación do momento, con directivos fuxidos e este tipo de entidades declaradas fóra da lei, o que impedía calquera tipo de acción na defensa da propiedade e mesmo o pago da hipoteca.

En decembro dese ano, o cura de Lerez, Leandro del Río, fai xestións de cara a instalar no edificio un *“Hospitalillo”*. Así consta nos xornais e nas actas da Deputación dando conta dunha petición en tal sentido. Contaría con dez camas, ofrecíanse dous reputados médicos, algunhas veciñas da parroquia como enfermeiras e o cura para administrador. A comisión xestora acorda ofrecer o maior apoio moral á iniciativa e felicita o cura. Non se chegou a facer nada en orde ao solicitado.

O 18 de outubro de 1943, o xuíz de 1ª instancia do

²³ La Hora (socialista), 14-1-1932.

²⁴ Gama foi elixido concelleiro e tenente alcalde da capital e Poza gobernador de Ourense e deputado no parlamento español.

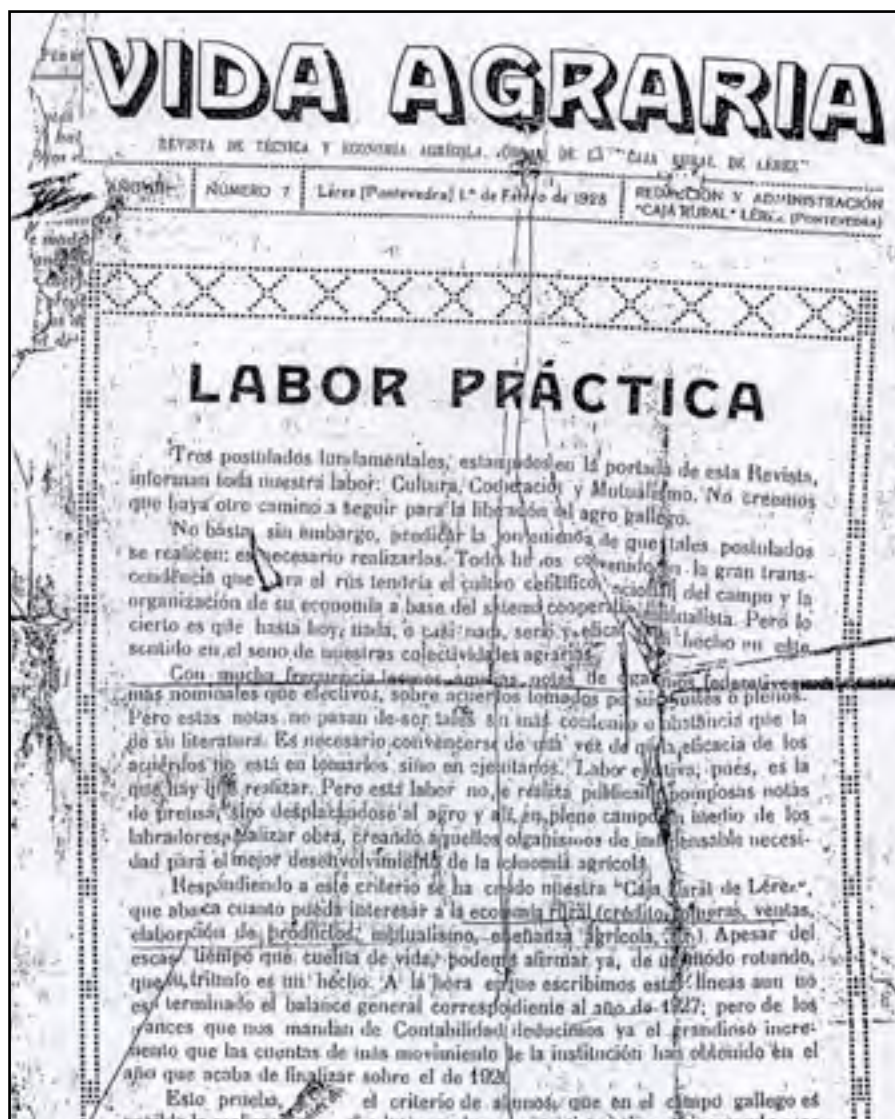
²⁵ El Pueblo Gallego, 18-1-1933.

²⁶ El Pueblo Gallego, 29-12-1932.

²⁷ Diario de Pontevedra, 22-8-1936.

xulgado nº 2 de Vigo, a instancia da Caixa de Aforros de Vigo, saca a poxa pública o local por un valor de 39.000 pesetas. Descríbeo así: “Una casa de piso alto con un cobertizo unido a ella por el Sur, hoy transformado todo ello en virtud de nueva obra, realizada por dicha Caja Rural, en una casa de semisótano, dos pisos y parte en bohardilla. Mide su fundo, según la escritura de adquisición sesenta y cinco metros cuadrados, poco más o menos, por más que de la medición realizada ahora por el Arquitecto de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad Municipal de Vigo, mide ciento dieciseis metros cuadrados aproximadamente. Está situada en el lugar de La Torre, hoy del Socorro, de dicha parroquia de Lérez y linda al Oeste o frente con la carretera de Pontevedra a Santiago; al Este o espalda y al Sur o derecha, entrando, con carretera a Campo Lameiro y empalme de ésta con la mencionada de Santiago, antes Leandro Martínez, y al Norte o izquierda, finca de Juan Rodríguez Crespo, antes de Antonio Torres”.²⁸

Nesa poxa, celebrada o 23 de novembro, adxudicase ao cura Leandro del Río e o remate efectúase o 15 de decembro dese ano. O xulgado de 1ª instancia ordena ao rexistrador que efectúe a cancelación da hipoteca. Neste momento xorden dificultades para o comprador pois o rexistrador alega que a propiedade aparecía incautada polo Estado dende o ano 1939 e a entidade estaría fóra da lei, polo tanto, sen personalidade nin patrimonio. Iso determinaría que o procedemento efectuado, sen intervención de organismos oficiais, non parecía acomodarse ao que fixaba a lei. A Caixa presenta recurso gubernativo no que alega que as actuacións se iniciaran no 1937 e non constaba nin se sabía ata este ano (1948) que fora incautada oficialmente polo Estado no 1939. Ademais indica que a Caixa Rural non estaba comprendida no decreto 13-9-36 pois considerábase “como una asociación agrícola sin matiz político” e o feito de que a ocuparan os carlistas “nada podía significar en orden a las actividades políticas de dicha entidad, porque en los primeros meses del Movimiento, fueron ocupadas, por necesidades del momento, locales de personas afectas a la Causa Nacional”²⁹ Estímase o recurso da Caixa

Vida agraria

polo que a propiedade pasa a D. Leandro. En canto á finalidade que tiña o cura para adquirir o local, existen versións contraditorias, unha delas afirma que o fixera como xeito de que volvera ás mans dos veciños no momento en que cambiaran as circunstancias políticas; outros opinan que fora unha deslealdade cara a parroquia.

En 1963, con motivo dunha inspección levada a cabo para saber a situación de bens incautados, o delegado de Facenda certifica que nesa data pertencía a D. Aurelio Ferreiro Cid³⁰, que o adquirira da Caixa de Aforros de Pontevedra, con data 7 de decembro de 1951. A Caixa pontevedresa obtivera a propiedade mediante unha hipoteca contra M. Tesouro e este comprárala á Caixa de Aforros de Vigo. Como vemos, obvia a existencia da adxudicación a D. Leandro e queda o enigma do sucedido entre a propiedade do cura e a de Tesouro. Na actualidade é propiedade privada.

²⁸ El Pueblo Gallego, 23-10-1943.

²⁹ Boletín Oficial do Estado, 24-11-1948.

³⁰ Nun borrador manuscrito aparece o nome de Asdrúbal, irmán de Aurelio, que entre outros importantes cargos, ocupou o de Director General del Tesoro.

A Caixa Rural de Lárez: o edificio

Xaime Iglesias González

Antes de falar do espléndido edificio social da Caixa Rural de Lárez inaugurado en 1933, hoxe dedicado parcialmente a farmacia, parece pertinente comentar onde realizou as súas actividades esta entidade de crédito e cooperativa e sen ánimo de lucro, durante os oito anos posteriores ao seu nacemento que se producira en setembro de 1925 por acordo de directivos da Sociedade de Agricultores de Lárez, a primeira do seu estilo en Galicia. Esta sociedade, cuxa andadura decorreu entre 1886 e 1936, tivo importante influencia non só na parroquia, senón que gozou de gran prestixio en todo o país galego. En Lárez, sen esquecer os asuntos directamente relacionados co campo (redención de foros, loita anticaciquil, etc.), preocupouse por asuntos vitais para a veciñanza: camiños, luz pública, escolas, fontes, lavadoiros, etc. e, durante algúns anos da república, administrou o cemiterio parroquial popular. Estamos a falar dun tempo no que a agricultura tiña certo peso específico no conxunto da economía, polo que na nosa parroquia, igual que noutras, había agricultores potentes como os Rapeiro da Pedra Picada, o Calacú da Gándara, o Fanchaco do Castelo, o Morte do Outeiro e outros semellantes.

O 11 de novembro de 1925, preséntanse no Goberno Civil os estatutos da Caixa Rural para a súa inscrición ao abeiro da lei de sindicatos agrarios de 1906. Esta nova entidade ilusionou o campesiñado daquel tempo e nela chegaron a estar integradas, ademais dos de Lárez, agricultores de parroquias da contorna, adquirindo, deste xeito, carácter comarcal. O seu impulsor e cerebro organizativo foi Manolo Gama Casallerrey (Lárez, 1896-O Grove, 1950), un agrarista de tendencia marxista que defendía a propiedade privada dos agricultores e o cooperativismo, ferramenta esta coa que pretendía mellorar o benestar económico do campesiñado.

A primeira sede e o local provisional

Durante case un ano, a Caixa Rural desenvolveu as súas actividades no berce onde nacera, é dicir, na sede da Sociedade de Agricultores, unha casa rectangular duns oitenta metros cadrados, situada na Pedra Picada (avenida Médico Ballina), no predio que actualmente ocupa un parque infantil. Segundo manifestacións orais no interior había unha tarima para a presidencia e no resto do local numerosos bancos para asistentes a asembleas e outros actos. Esta sociedade foi ilegalizada tras o golpe de estado de 1936 e incautado o seu edificio social, que, falto de coidados, o paso do tempo converteu nunha ruína que case desaparece

no desprendemento de terras habido nese punto cando se construíu o túnel ferroviario que conduciría o ferrocarril procedente de Santiago á actual estación da Parda.

A evolución positiva da Caixa Rural evidenciaba a necesidade de dispor un local independente onde desenvolver con dignidade as súas actividades. Mais, na reunión do consello de administración do 16 de marzo de 1926, non trataron da construción do edificio social propio e definitivo. A prudencia aconsellou buscar un local independente que cumprise as necesidades do momento, aínda que fose alugado. Daquela, acéptase a proposta de Juan Rodríguez Crespo, Juan o Peligro, que se compromete a restaurar e adaptar para oficinas e almacén unha casa da súa propiedade situada no que hoxe chamamos Empalme, moi próxima á parada do tranvía que daquela circulaba entre Marín e Lárez. As obras deberían estar rematadas a finais de abril ou comezos de maio daquel ano e, aínda que houbo certo atraso, concluíron antes da súa inauguración oficial que se pospuxo ao 31 de outubro para facela coincidir co *día do aforro*.

Representantes da prensa que daquela circulaba pola cidade, tras unha visita a estas instalacións provisionais, non escatimaron eloxios tanto ás instalacións como ao funcionamento da Caixa. O día da inauguración foi memorable. Os múltiples asistentes, entre os que se encontraban autoridades civís, técnicos agrícolas e representantes da Federación Agrícola de Pontevedra, visitaron as novas instalacións que se inauguraban, mais o acto principal tivo lugar no local da Sociedade de Agricultores por ter maior capacidade. Destacaron as intervencións de Joaquín Poza, que fixo un repaso das revoltas europeas de emancipación agraria ao longo dos séculos, e a de Manolo Gama que se referiu os pasos dados pola Caixa ata ese momento. O acto rematou coa entrega de libretas de aforro a crianzas das escolas lerezás.

Departamento de contabilidade El Pueblo Gallego, 28-07-1927

Cara a un edificio social propio: o proxecto

Xa antes de contar con este local provisional, concretamente en xaneiro de 1926, a Caixa Rural merca un terreo mesmo na confluencia da estrada de Campo Lameiro coa de Santiago, lugar céntrico que hoxe coñecemos como Empalme, mais houbo que esperar a marzo de 1929 para que o daquela arquitecto municipal Emilio Salgado Urriaga ultimase e asinase o oportuno proxecto que posteriormente había dirixir, labores que fixo desinteresadamente.

Emilio Salgado (Punxín, 1897- Madrid, 1970) viviu en Vigo dende neno. Estudou na Escola de Arquitectura de Madrid, obtendo o título en 1923. Ao ano seguinte, consegue a praza de arquitecto do concello de Pontevedra. Nos sete anos que ostentou este cargo, salienta a realización do plan xeral de aliñacións e rasantes da cidade, un proxecto para a Escola de Traballo e o remate sur da alameda coas correspondentes escalinatas, obra na que amosa a seu achegamento ao rexionalismo arquitectónico. No tocante a obra civil, ademais da Caixa Rural de Lárez, destaca o edificio do sanatorio do doutor Caamaño, na avenida de Vigo, que despois albergaría o colexio Inmaculada. Entre 1934 e 1936 foi alcalde de Vigo onde tamén tivo un estudo de arquitectura. Nel proxectou varios chalés nos que se manifesta como un eclectista que combina diferentes estilos (rexionalismo, historicismo, racionalismo...), proxectos nos que se pode rastrexar, ademais, a súa admiración por Antonio Palacios e Manuel Gómez Román, dous arquitectos de recoñecido prestixio.

O proposta de Emilio Salgado para a Caixa Rural de Lárez amosa unha composición de carácter ecléctico na que conxuga referencias da arquitectura tradicional galega con elementos do barroco, en especial do barroco de placas compostelán, e unha referencia a pintorescos modelos centroeuropeos, que en conxunto se achega ao que, na linguaxe da época, se denominou rexionalismo arquitectónico. O edificio contaría con catro plantas: soto, baixo e dous andares.

Unha torre estaría situada na fronte do edificio unindo as fachadas que dan as estradas de Santiago e Campo Lameiro respectivamente, e dado o seu esvelto trazado, (que foxe das torres pacegas) remarcado por un apuntado chapitel, destacaría como elemento referencial do conxunto do edificio. A súa fasquía remítenos a modelos da arquitectura centroeuropea decimonónica, aínda que nela atopamos unha solaina, elemento arquitectónico típico galego localizable en pazos e casas señoriais, e na que, curiosamente, atopamos unha balaustrada de factura barroca. Na parte inferior situaríase a porta principal do edificio, lintelada, á que se accedería por medio de dous únicos chanzos exteriores redondeados.

Proxecto Caixa Rural

No alzado da fachada que miraría á estrada de Campo Lameiro, podemos rastrexar unha linguaxe barroca, combinada con elementos da arquitectura tradicional. A primeira vémola especialmente nas orelleiras das fiestras do segundo andar, nos escudos (cos campos baleiros)

situados a ambos lados da solaina e nas grandes pilastras laterais que percorren as dúas últimas plantas. Como elementos vernáculos estarían a solaina e os paramentos brancos, aínda que tamén podería encadrarse neste grupo o ameado da parte superior da cornixa, ornamento empregado nalgúns pazos rurais como símbolo do seu poderío, que xa fora utilizado nos castelos medievais (esta vez como elemento defensivo) e empregado por Antonio Palacios nalgúns das súas obras como o templo votivo de Panxón. Non coñecemos o alzado da fachada da estrada de Santiago, pero polo que se pode deducir da observación dos planos das plantas, sería igual á anteriormente descrita coa diferenza que, no lugar da porta lateral, hai unha ventá e, ademais, aparecería a parte correspondente ao soto.

Se nos fixamos no corte lonxitudinal do edificio proxectado, podemos observar que o acceso á planta baixa realizaríase por escaleiras interiores (só dous chanzos se sitúan no exterior), a diferenza do que posteriormente se construíría; que a escaleira interior de acceso aos andares superiores remata no segundo andar, polo que non se contempla o aproveitamento do espazo baixo a cuberta, malia delinear-se este con grande altura.

No deseño das plantas, notamos que o soto é a parte do edificio que menos se diferenciou respecto do construído. Soamente se eliminaron as bufardas que darían a estrada de Campo Lameiro, e a única porta de acceso, situada na estrada de Santiago, abrírase no lugar da terceira fiestra do proxecto e esta pasou ao lugar da porta. Na planta baixa, observamos que, pasados os dous chanzos curvilíneos exteriores, accederíase a un vestíbulo do que partirían dous tiros de escaleiras que nos situarían no verdadeiro nivel da planta. Na porta lateral, coroada por un tímpano triangular e situada no centro da fachada, o desnivel salvaríase con outra escaleira interior de menor tamaño que conduciría á que poñería en contacto os andares do edificio. As dúas primeiras escaleiras interiores referidas non aparecen na obra realizada onde son trasladadas ao exterior, co que se amplía notoriamente a superficie útil da planta baixa.

No plano do primeiro andar ou planta principal, deséñase onde se situarían a caixa de aforros e a sala de reunións; os espazos, amplos cun aire de magnificencia, que, se cadra, non responden a un criterio de funcionalidade, infórmanos de que a fachada da estrada de Santiago tamén contará cunha solaina o que nos indica que este recurso construtivo está utilizado como elemento decorativo (a incidencia do sol non pode ser idéntica en lugares opostos) e que ambas fachadas proxéctanse para ser idénticas.

Baixa

No segundo andar ou planta segunda, tamén notamos espazos amplos, neste caso dedicados á administración da entidade, non faltando un vestíbulo, o arquivo e servizos para ambos sexos. A distribución das ventás nas fachas segue a confirmarnos a simetría do edificio proxectado.

O edificio que vemos

O edificio social da Caixa Rural de Lérez, que aínda se pode contemplar no Empalme de Lérez, presenta certas modificacións respecto do proxecto de Emilio Salgado, malia a que el mesmo foi o director da obra. A máis significativa é a supresión da segunda planta e, en compensación, aprovéitase o sobrado. A licencia municipal para a súa construción solicitouse en agosto de 1930 e as obras comezaron un ano despois. Trátase dun inmovble adaptado ao terreo, simétrico e equilibrado, atributos aos que lles podemos engadir a nobreza e a solidez que lle dá a pedra de requintada factura, que se combina con paramentos brancos que realzan os elementos construtivos, de tal xeito que o converten no edificio máis significativo de Lérez despois do mosteiro.

Malia as notorias diferencias respecto do proxecto, o edificio construído pode encadrarse no mesmo estilo arquitectónico. De inspiración rexionalista, aparecen nel mesturadas de xeito ecléctico, tipoloxías da arquitectura tradicional galega con outros recursos, especialmente os procedentes do barroco de placas compostelán. Esta tendencia arquitectónica gozou de gran aceptación no chan galego nas primeiras décadas do século pasado, coincidindo coa afirmación da cultura propia que promovían as Irmandades da Fala e membros do grupo Nós.

Sen dúbida, a fronte constitúe unha das dimensións máis relevante do edificio. O trazado rectilíneo da parte inferior contrasta co deseño curvilíneo da solaina superior; cuxo tránsito entre ambas partes conséguese abucinando o arco de medio punto que coroa a porta principal. Esta oposición recta-curva que, en vertical, notamos na composición xeral da fronte, pode interpretarse como unha concepción barroca, corroborada polo aparente frontón partido de intención decorativa que a coroa e polos pináculos rematados en bólas que flanquean a este.

A solaina, situada na parte superior da fronte do edificio, malia ser un elemento típico da arquitectura tradicional, está realizada con elementos barrocos: o excesivo número de columnas, algunhas delas pareadas, innecesarias para soportar o lixeiro peso do tellado de traza curvilínea que a cubre; o desmesurado tamaño dos canzorros extremos dado o escaso tamaño das lousas que soportan. Tamén parecen caprichosas estratexias barrocas os aparentes placados que conforman os canzorros menores.

Edificio actual

O trazado curvo da balaustrada da primitiva escalinata exterior abrazaba o edificio pola base como querendo formar parte del, detalle este que, xunto co feito de contar con tres accesos (frontal, dereito e esquerdo), adaptados ao desnivel do terreo, inducen a pensar que, en conxunto, a escalinata está inspirada en modelos barrocos, aínda que, se cadra por razóns económicas, carecese de ornamentos nas esquinas e os balaustres sexan sinxelos prismas cadrados. Arredor de 1970, co pretexto de ampliar a estrada de Campo Lameiro, elimináronse dous dos tres tiros de escaleira que formaban a escalinata primitiva: o central e o que partía da beirarrúa da estrada de Santiago. Esta actuación, ademais de mutilar a escalinata deixándoa cun só acceso e cunha varanda de ferro, significou un atentado á integridade do edificio, que dificilmente sería consentido hoxe. Unha actuación posterior, que non recuperou os tiros de escaleira eliminados, tentou emular o modelo da primitiva varanda conservando os chanzos que, na última intervención, foron substituídos pola rampla que hoxe podemos ver.

As fachadas laterais, que dan as estrada de Campo Lameiro (rúa Leandro del Río) e Santiago (avenida Médico Ballina), son simétricas salvo pequenas diferencias. Ambas as dúas amosan ecos da arquitectura tradicional con elementos barrocos.

Entre os primeiros, o granito, que lle dá a solidez e señorío ao edificio, e os paramentos brancos (outro recurso popular de ecos mariñeiros e hixiénicos) que resaltan a coidada cantería. Os placados das desmesuradas claves dos arcos da planta baixa e os dos remates das pilastras que flanquean a porta (ou no seu caso a fiestra) ou os pináculos que coroan o edificio son referencias ao barroco compostelán. Queda por anotar que nas dúas fachadas, o orixinario cerramento da planta alta difire do que se adoptou posteriormente con dúas fiestras linteladas.

O edificio rematado a comezos de 1933 espertou a admiración da prensa e do público en xeral, como se pode ver na seguinte nota de *El Pueblo Gallego*, xornal vigués de ampla difusión en Pontevedra.

Dentro de muy breves días va a tener lugar en la comarca de Lerez un verdadero acontecimiento agrario. A esta horas se están dando los últimos toques para su terminación al soberbio edificio de la Caja Rural de Lerez, maravillosa concepción del arquitecto don Emilio Salgado, y que es, sin duda, uno de los edificios más bellos del ayuntamiento de Pontevedra. El acto inaugural de este palacio de los labradores va a revestir la transcendencia que realmente merece. Esta hermosa obra es la resultante del esfuerzo heroico, del entusiasmo sin limites de los agricultores asociados que quieren festejar debidamente tan fausto acontecimiento. (El Pueblo Gallego, 01-02-1933).

Outros datos relativos ao edificio

A inauguración do flamante edificio tivo lugar o 19 de marzo de 1933 en presenza de numerosos agricultores e público en xeral que abarrotaba a confluencia das dúas estradas que o limitan. Asistiron como invitados membros das federacións Agraria Comarcal e de Traballadores de Pontevedra que interviron no acto ao lado de representantes das sociedades agrarias integradas na Caixa Rural. Cóntase que tomando a palabra José González García, o Fradiño de Casal Novo, entroulle tal emoción, ao ver realizada a vella arela do edificio con todo o que iso significaba, que non puido pronunciar palabra. Ao decatarse da situación, Juan Magdalena, brillante orador, tomou a palabra e salvou a embarazosa conxuntura.

Pola noite houbo una cea no propio edificio servida pola casa Molinero, cuxo menú, que custou cinco pesetas por persoa, constaba de friames, pescada rebozada con ensalada, carne estofada e carneiro con

patacas guisadas, pan, viño, sobremesas, café e licores.

Para a construción deste senlleiro edificio a Caixa de Lerez houbo de pedir un crédito hipotecario de 15.000 pta, que se formalizou na Caixa de Aforros Municipal de Vigo o 13-07-1933. Tras o golpe de estado de 1936, a Caixa lerezá foi ilegalizada e o seu edificio incautado (decreto do 13-11-1936). Este feito xunto con outras circunstancias impediron que se puidese amortizar a débeda hipotecaria en tempo e forma. Daquela, tras un tempo de incerteza no que se trataba de dirimir quen era legalmente (non lexitimamente nin realmente) o propietario de inmovible -o Estado que o incautara ou a Caixa de Vigo que o posuía pola hipoteca impagada- esta entidade saca a poxa o edificio ao amparo dun edito do xulgado número 2 de Vigo datado o 18-10-1943. Realizada a poxa o 23-11-1943, o edificio foi adxudicado a Leandro del Río Carnota, crego de Lerez, adxudicación ratificada o 15-12-1943 e confirmada por resolución da Dirección General de Rexistros de 2-11-1948, organismo do que obtemos esta información. Segundo *El Pueblo Gallego* do 30-12-1937, don Leandro tiña a intención de instalar un “hospitalillo” no edificio da Caixa Rural, iniciativa apoiada pola Deputación de Pontevedra na súa sesión do 29-12-1937.

Mais nunha comunicación da Delegación de Hacienda de Pontevedra enviada á Dirección General de Patrimonio del Estado, datada o 29-10-1963, certifícase que nesa data o edificio pertencía a Aurelio Ferreiro Cid (propietario do popular comercio “La Modernista” de Pontevedra) que o adquirira o 7-12-1951 á Caixa de Aforros de Pontevedra, entidade que, segundo o referido documento, se fixera co inmovible mediante “*expediente judicial por hipoteca contra*” M. Tesouro e este lla mercara á Caixa de Aforros de Vigo. Como pode verse, falta o elo que explique como e porque Leandro del Río “devolve” o edificio a Caixa Vigo e esta llo “vende” a M. Tesouro, o que dá pé a pensar que no proceso puido haber certas irregularidades.

O penúltimo propietario, Aurelio Ferreiro, tivo o edificio alugado: o soto á familia Sánchez onde este señor tamén tiña un taller de bicicletas. Unha parte da planta baixa estivo dedicada a farmacia, mentres a outra era a vivenda da farmacéutica. A primeira planta estivo alugada a unha coñecida familia. E o sobrado a outra. Aurelio vendeu a totalidade do inmovible aos actuais propietarios que destinan o soto a garaxe, o baixo a farmacia e a planta e o sobrado a vivenda.

O cano do cura. Un acueduto en Lérez

Benigno García Casalderrey

Puidese ser que o título soe algo “rimbombante”, xa que moita xente, cando se fala de acuedutos, axiña asocia este termo cunha especie de ponte con moitos arcos destinada á condución de auga para abastecer vilas ou cidades. Tamén existe a tendencia de asociar estas construcións cos romanos. Ambas as dúas asociacións son certas, pero simples. A saber, o termo acueduto procede do latín *aquae*= auga + *ductu* = *condución*. Por tanto foron os romanos os que popularizaron o seu nome ao mesmo tempo que construían esas magníficas obras de enxeñería hidráulica. Pero, sen menoscabo de todo isto, hai que ter en conta que xa existían obras de condución de auga na antiga Mesopotamia, Exipto e outros lugares. Tamén en América hai probas da existencia deste tipo de construcións na cultura *maia*.

Así mesmo, é necesario deixar constancia de que non todos os acuedutos, que existen hoxe en día, son obra dos romanos. Na baixa idade media, e mesmo na moderna, construíronse acuedutos, os cales pola súa semellanza cos romanos puideran levarnos a pensar que eran obra destes, tal é o caso do acueduto de Plasencia ou o de Vila do Conde (Portugal).

Interior do punto confluencia das augas de captación. Apréciase a canle do manancial que achega o caudal.

Un acueduto, por definición, é unha construción artificial que ten como función levar auga por medio dunha canle dende un lugar elevado ata outro que está situado en zona máis baixa.

Cando se fala destas construcións sempre debemos ter en conta as súas partes fundamentais: zona de captación das augas, punto de confluencia das augas que proceden da zona de captación, traza do percorrido da canle e o lugar de recepción final.

Logo destas xeneralidades, ímonos centrar no tema que dá orixe ao título do artigo.

O de cano do cura vén motivado porque así era como, popularmente, os veciños da parroquia coñecían esta traída de auga para o convento.

O de acueduto en Lérez é debido a que tal construción reunía na súa infraestrutura todas as características para ser considerado como tal.

Del sabemos onde comeza, o seu percorrido e o lugar de remate, porque aínda se conservan varios tramos da súa estrutura, sobre todo na parte inicial.

As partes fundamentais deste, segundo os canons dun acueduto, son:

O punto de captación e confluencia dos mananciais que está situado nas proximidades do lugar da Regueira, moi preto dunha zona coñecida polo Pozo Negro e a carón do regueiro da Fillagosa que verte a súas augas no río Lérez por medio dunha bonita ferverza. A súa estrutura ten forma de arca rectangular e está construída con lousas de pedra do país. Popularmente é coñecida co nome da **arqueta**. Aquí conflúen as augas que proveñen da zona de captación situada máis arriba, neste caso Ansarei e Remiseiro. Este punto cumpría as funcións de zona de concentración das augas, lugar de decantación de lixo e tamén ser o primeiro punto de regulación do caudal. No momento actual só cumpre a función de concentración das augas.

A traza do percorrido da canle é a parte fundamental do acueduto, xa que contén a canle que leva a auga ata o mosteiro de Lérez. Dita traza parte da citada arqueta e segue unha liña, lixeiramente curva, polo norte do Pozo Negro e continúa, de forma máis ou menos recta, ata o lugar

Foto actual do interior da galería.

de Casal Novo de Abaixo. Aquí cruza o camiño que leva a este lugar e segue a carón do camiño do Paso. Logo tira a rente dos terreos pertencentes ao CEIP San Bieito e mais ao pavillón de deportes para chegar axiña á confluencia da estrada do Campo Lameiro co camiño, que da igrexa leva ao lugar do Cruceiro. Dende aquí, todo dereito ata o mosteiro.

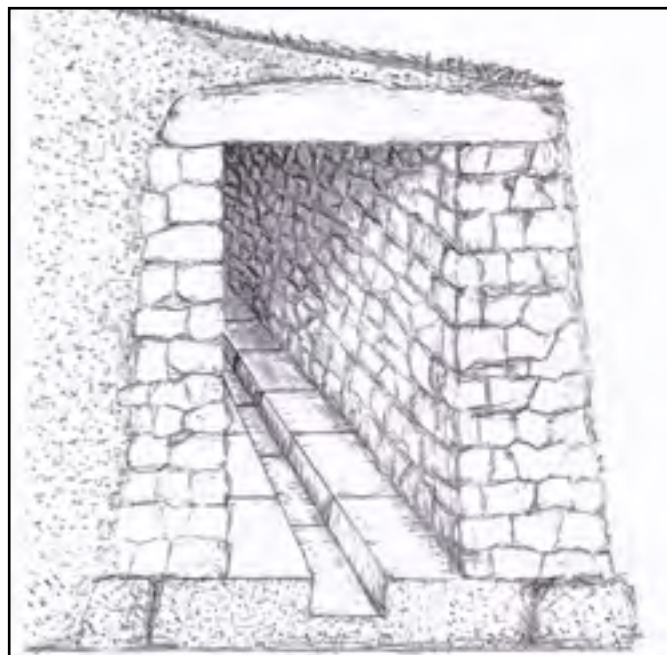
O punto de recepción final vén ser, neste caso, o mosteiro de Lerez. Aquí estaría situado o depósito receptor e mais a rede de distribución dentro do propio mosteiro. Destes elementos quedan, hoxe en día, un estanque artificial feito con perpiaños de pedra, o cal puido desempeñar a función de lavadoiro, e unha fonte cun recipiente en forma de cuncha na parte exterior. Supoño que aínda quedarán algúns elementos da rede de distribución interior. Todo o demais foi desaparecendo co paso do tempo.

Vista actual do fin da estrutura primitiva do cano. Antigamente a partir de aquí seguía aérea ata o convento.

Aspectos técnicos.

A auga chega ao final do seu traxecto dende o punto de captación a través dun corredor, a xeito de galería, que tiña tallada nas lousas da soleira unha canle aberta pola que circulaba a auga. Actualmente non se pode precisar con exactitude as súas dimensións, xa que a parte inferior da galería atópase oculta por terra e lixo acumulados co paso do tempo. Coido que estas non deben ser inferiores a 10x8 cm pois, sendo eu rapaz, acordei a ver pasar a auga por dita canle.

Esquema da sección da galería que contiña a canle.

Convén lembrar que toda construción en canle aberta está suxeita a unha serie de normas que determinan o seu caudal. A principal é que a pendente non supere o 1% de desnivel, considerado como punto crítico, xa que se este é superado a canle botaría por fora. En base a isto as pendentes das canles artificiais deséñanse para valores comprendidos entre o 0,4% e o 0,6%. Outro aspecto importante, á hora de regular o caudal, é que a lámina de auga debe gardar unha certa distancia coa rasante superior da canle a fin de evitar aumentos de caudal imprevistos. Tamén hai que ter en consideración a rugosidade das paredes da canle e a súa sinuosidade, xa que contribúen a frear o caudal.

Por tanto, se temos en conta que o punto de captación das augas se sitúa na cota 84, o percorrido da canle ronda os 1164 m de lonxitude e o mosteiro de Lerez está na cota 46, hai unha diferenza de nivel de 38m de altitude que supera amplamente o desnivel recomendado para este tipo de canles. Era necesario adaptar a pendente para poder regular o caudal. Se había exceso de auga, controlábase por medio de arquetas e aliviadoiros, pero se a causa era a pendente empregábanse sifóns ou pseudosifóns.

Cruce dun camiño. Salva o desnivel cun pseudosifón.

Sobre a súa historia

Non se sabe con certeza a época da súa construción. A obra realizouse dentro dos terreos do couto de *Spinareto* doado ao abade Guntado polo rei Ordoño II no ano 916. Por lóxica, a súa construción ten que ser dunha época posterior a esta data e estaría condicionada pola cantidade de auga que precisaba o mosteiro de Lérez e a dispoñibilidade de fondos económicos para acometer dita obra. En consecuencia, a execución desta infraestrutura tivo que levarse a cabo nun período de puxanza económica do mosteiro. Isto puido suceder na idade media ou en tempos máis modernos. Fose como fose, o caso é que, coa documentación que se dispón no momento actual, non é posible precisar a época en que foi construído.

Hai constancia de que no ano 1113, case douscentos anos despois da fundación, o mosteiro de Lérez tiña sona e relevancia, xa que o 23 de marzo celébrase nel a consagración dos cóengos Munio e Hugo como bispos de Mondoñedo e Porto respectivamente. A este acto acode Xelmírez de Compostela e Mauricio, arcebispo de Braga, e mais os bispos de Tui e Ourense, amén doutras personalidades de renome. Todo isto fai supoñer que o mosteiro de Lérez atravesaba por unha etapa de poder social e económico. Pero tamén hai que considerar que por aquel tempo a sociedade civil, e maila relixiosa, non se caracterizaba polo seu “fervor” hixiénico, onde o máis normal era que as fortalezas medievais e os mosteiros se abastecesen de pozos artesanais ou de alxibes, que recollían a auga da choiva, co fin de cubrir as necesidades máis básicas.

Por tanto, inclínome a pensar que a construción deste acueduto levouse a cabo logo da incorporación do mosteiro de Lérez á Congregación de Valladolid no ano 1540,

xa que esta unión vai dar inicio a unha etapa de rexeneración monacal e puxanza económica coa creación dun centro de Estudos e máis tarde do Colexio de Artes, circunstancias que favoreceron o aumento da poboación do mosteiro coa presenza de novos frades e demais persoas que viñan a el para realizar estudos. É de supoñer que toda esta poboación demandaría uns servizos acorde cos tempos. Por conseguinte, salvo que xa os houbese anteriormente, había que facelos.

Croquis da ubicación da estrutura completa do acueduto.

Con esta opinión non entro a negar a posibilidade de que o acueduto xa fora construído en época medieval. Pero, de confirmarse esta tese, coido que o seu autor podería ser o mestre de obras portugués Mateu Lopes, natural da zona de Viana do Castelo, que ven a Pontevedra cara ano 1570. Aquí instálase con taller propio e fai traballos en Sta. María a Maior e tamén obras nos mosteiros de Poio, Lérez, Tenorio e outros templos de Galicia. Un dato a ter en conta é o encargo que lle fai o arcebispo Juan de Clemente en 1595 para que constrúa a nova igrexa de Alba.

A seu labor profesional non se limitou só ao campo relixioso, pois tamén fixo traballos de carácter civil, tales como obras de reconstrución en varias pontes, entre elas, a do Burgo.

Un dato que dá soporte a esta opinión é que o 15 de outubro de 1583, segundo cita Pérez Constanti, Mateu Lopes “tomó con el licenciado Juan Ares de Romay el acuerdo para la constución por 200 ducados de la cañería de piedra conductora de las aguas de la fuente de Regaverde, arriba del lugar de Extramundi, para la casa quinta de la Torre del Monte propiedad de aquel, próxima a la villa de Padrón.

E, segundo a historiadora D. Vila Jato, Mateu Lopes estivo en Lérez entre 1584 e 1590 traballando en diversas obras, entre elas na condución de augas a este mosteiro.

Na mesma liña está V. Grande Nieto que manifesta que en Lérez puido realizar varias obras e cita como tales unha fonte e o sistema de fontanaría.

Tamén era de dominio público a súa habilidade para construír *chafarizes* (fontes ornamentais)

Por todo o exposto, coido que queda confirmado o seu coñecemento das técnicas hidráulicas. Se foi o autor da obra orixinal ou soamente un restaurador, hai que deixalo, de momento, para o campo da conxectura.

Estado actual de deterioro e abandono.

Consideracións finais

Do que foi a estrutura completa deste acueduto só quedan algúns elementos, relativamente, en bo estado de conservación, tal como é a arca de captación e mais a parte inicial da traza do percorrido da canle, pero conforme esta avanza cara o seu final, o grao de deterioro vai en aumento e algúns tramos, como o final, xa desapareceron por completo. Como exemplo disto é necesario citar que a canle primitiva xa, dende hai varias décadas, non desempeña a función de levar auga. Dita función foi substituída por unha tubaxe plástica que conduce a auga ata o mosteiro.

Así afórrase en traballos de limpeza e mantemento.

As causas desta situación son varias e diversas. O abandono e a desidia son as máis salientables, pois a saber:

A desamortización, se cadra, foi a principal delas, xa que a vida monacal desapareceu e os bens dos mosteiros ficaron en completo desamparo.

Outro aspecto é o das agresións: As administracións, os particulares e a picaresca veciñal teñen a súa porcentaxe de responsabilidade, xa que coas súas actuacións contribuíron á destrución de tramos ou ao seu deterioro.

A natureza “engulindo” paseniñamente a vella estrutura.

A natureza que, como consecuencia do abandono e a desidia, vai recuperando paseniñamente o que en tempos pasados lle pertencía.

Todo isto é unha mágoa, pero é a crúa realidade.

Consultas:

Historia de Lérez. Cedofeita. 2021.

Agradecementos:

A Xaime Iglesias González e a Xosé Álvarez Castro pola súa colaboración desinteresada na elaboración deste artigo.

O Mosteiro, o Concello, a ponte, a pesca e o río Lérez

Jose Manuel Pidre Novás.

As disputas orixinadas pola propiedade das zonas de pesca, viñéronse sucedendo ao longo dos séculos, resolvéndose na maioría dos casos nos tribunais de xustiza.

Iniciábanse principalmente, non só por ser unha fonte de ingresos importante, como a que supoñía ter a exclusividade da pesca nunha zona determinada, senón tamén polos adicionais beneficios económicos que reportaba, o encargarse do seu uso para o goce de terceiros, aos que se lles permitía botar as redes, redar como se denominaba entón, previo pago e baixo unhas rigorosas condicións.

Remontémonos ao ano 1693, concretamente ao luns dez de agosto, cando un grupo de cidadáns entre os que se atopaban os señores Rexedores¹ de Xustiza e Rexemento do concello da Vila de Pontevedra, dirixíronse á ponte do Burgo, coa intención de pasar un día de festa pescando, para o que colocaron a todo o longo da ponte as redes que levaban, taponando así todos os arcos, suxeitáronas cunhas cordas nos muros do cárcere e no castelo de entrada á vila situado no Burgo, na outra beira do río Lérez.

¹ O Concello tiña: dez rexedores perpetuos, dous alcaldes anuais, un xuíz trienal, dous procuradores xerais anuais, un escribán, un mordomo de propios e un veedor ou porteiro.

A xornada transcorría con total normalidade, ata o momento en que procedente do Real Mosteiro de Lérez, unha embarcación na que ía xente armada, dirixiuse ata a ponte, onde procederon a cortar as cordas que suxeitaban as redes no muro do castelo.

O sucedido neste día foi algo inaudito, polo irracional dos feitos acaecidos, algo ao que nunca antes se chegara ao longo das moitas disputas mantidas, entre o abade dos bieitos do mosteiro de Lérez e o alcalde de Pontevedra.

Como é fácil supoñer, esta belicosidade orixinou un gran balbordo pola violencia despregada e o menosprezo observado para coas autoridades da capital, considerando moi grave a humillación cometida cos señores rexedores e demais nobres da vila, que nese momento se atopaban na ponte.

Pasada a sorpresa inicial, procedeuse á detención e posterior encarceramento de tres dos catro tripulantes da embarcación, que resultaron ser os veciños de San Salvador de Lérez Domingo Costas, Juan de Savarís e Pedro de Cons, todos eles criados do mosteiro; o cuarto integrante era un frade tamén do mosteiro, que desapareceu nada máis aportar a barca no peirao do Burgo.

Así mesmo “... *a dorna, redes blancas con dos remos de quarenta y quatro braças² de largo cortas y de alto tres y media largas y a dos cuerdas la una de diez y nueve braças y media y otra de diez y ocho y unas tixerás de media bara de largo...*” foron embargados e postos baixo a custodia dos mariñeiros do arrabalde, Pedro Freire e Francisco Tilleiro, quen os devolveron dous meses despois de presentarse unha demanda, por parte do mosteiro de Lérez contra a Xustiza e Rexemento da vila de Pontevedra, que deu orixe a un auto, onde se resolveu deixar en liberdade a todos os que permanecían encarcerados, así como á devolución de todos os bens que foran incautados.

Ponte do Burgo, ca 1910. (Foto L. Novás)

² Unha braza equivale a 1.672 metros.

O incidente provocou, por parte do abade do mosteiro de Lérez e das persoas detidas, a presentación dunha denuncia na Real Audiencia da Coruña, onde se acusaba aos señores Rexedores de Xustiza e Rexemento, como os responsables da colocación dunhas redes nunha zona de pesca do río Lérez, que dicían eran privativas do mosteiro.

Apenas transcorrido un mes desde a presentación do litixio, por parte da audiencia da Coruña remitiuse ao concello da vila, un resumo do acaecido aquel día, onde se daba a súa versión dos feitos, cando estando a rede botada na ponte da vila, estaban a esperar a baixamar para poder coller algún peixe; eran sobre as once horas, cando estaban na devandita ponte os Rexedores xunto coa Nobreza e outras persoas da vila, cando se lles achegaron dous relixiosos do mosteiro preguntando se estaban a pescar, ao que responderon que si, pois estaban a exercer o seu dereito, nese momento os monxes decidiron marcharse.

Continuaban os Rexedores na ponte, cando sobre as tres da tarde apareceu vindo río abaixo unha dorna, que estivera pescando xunto á muralla da vila, enfronte do Colexio da Compañía de Jesús, onde ían catro persoas e un monxe. Cando chegaron á ponte onde estaban as redes botadas, cortaron as redes *“con una tixera de media bara³ que trayan en dicho barco”*, pasando alén por baixo dun dos ollos da ponte.

Pedro Barbeito, alcalde ordinario da vila, decidiu abrir de oficio un auto, onde foron chamados a declarar unha serie de señores, involucrados dalgunha forma nos feitos, entre os cales estaban os tres detidos; coincidindo todos eles nas súas declaracións, que eran iguais ás da Audiencia da Coruña.

O Concello, decidira nomear como avogado defensor no preito aberto polo mosteiro de Lérez, ao Rexedor Antonio Castroverde Prezado e Figueroa, quen desde o principio, nada máis comezar as súas xestións na Coruña, foi consciente de que a demanda que lles interpoñían, podía considerarse como unha copia doutro litixio, interposto polo mesmo mosteiro no ano 1610, onde nas conclusións finais, desenvoltas polos avogados da Real Audiencia, Joseph Moscoso, Manuel Sanjurjo Montenegro e Agustín Folgueira, quedaban perfectamente definidos os límites das zonas de pesca no río Lérez de cada un dos litigantes; lindes que foran aceptadas e asinadas por ambos⁴, o que levaba á conclusión de considerar como

unha perda de tempo e diñeiro, a celebración dunha nova querela por idéntico motivo. Argumento, que posteriormente foi desenvolto no informe que remitiu ás autoridades pontevedresas.

Pasado un tempo regresou á Real Audiencia, onde logrou iniciar un debate, sobre a necesidade da adopción dun compromiso firme para a pesca no río Lérez, facendo fincapé na situación en que se atopaban 81 anos despois da firma do acordo de 1613; cando o concello de Pontevedra e o abade e monxes do mosteiro de Lérez, volvían pretender ter a propiedade da pesca en todo o río.

Ambas as partes recoñeceron que as súas demandas por excesivas eran ilóxicas, polo que decidiron de mutuo acordo, tratar de chegar a un novo pacto que puxese fin ás súas interminables polémicas; quizais nesta decisión, influíron de forma determinante os cuantiosos gastos que as súas disputas estaban a ocasionarlles.

Partindo desta boa harmonía que decidiron debía existir entre eles, o día 26 de outubro de 1694 asinaron a *“scriptura de Concordia ottorgada entre esta noble villa de Pontevedra con el Real Monasterio de San Salvador de Leris villa su Justicia y rreximiento la propiedad y el uso de dicho Rio desde el pozo de Santa clara exsclusive, como corre a lo largo de dicha villa por devajo de dicho Puente y por los muelles de la feligresia del burgo asi a la mar sobre el qual pedazo de rrio su propiedad y usso ... quedando enpero obligados dicho Padre Abad y monxes a permitir que dicha Justicia y Reximiento pesque y rrede por si o tercera persona quinze dias en diferentes veces en cada un año para todo tiempo de siempre jamas de aquí en adelante desde dicho Poso de Santa Clara ynclusive asta llegar a las aseñas que al presente posee y lleva don Juan Bauptista nuñez de Oniz, como la tal pesca no sea de lanpreas ni quinze dias antes del dias antes del dia del glorioso Patriarca San Benito de Jullio y para conocimiento del numero de dichos quinze dias sea vastante llevar la persona o personas que fueren a pescar una lizencia firmada de una Justicia y tres rrexidores y un procurador General, en que diga dase lizencia a fulano de parte desta villa para que pueda pescar en el rrio del Real monasterio de Leres con dia mes y año la qual dicha lizencia se ha de entregar a dicho Padre avad...”*

Pola outra parte, os Rexedores Alonso Freire e Antonio Castroverde Prezado e Figueroa fixérono en nome da Vila Xustiza e Rexemento, e recoñecían ser *“... pribativamente de dicho Real monasterio de san salvador de lerez la propiedad y el uso de dicho Rio Lerez desde el dicho pozo de Santa clara ynclusive asta los pozos do Couse ...”* sendo o resto das condicións iguais, pero neste caso obrigan ao abade.

3 Fala dunha lonxitude duns 42 centímetros.

4 O pai abade Frei Juan de Torres e o concello de Pontevedra, aceptaran en 1613, a repartición das zonas de pesca no río Lérez, onde ao mosteiro concedíase o tramo comprendido entre as Aceñas ata o pozo de Santa Clara (inclusive), e ao segundo desde despois deste punto ata máis abaixo da ponte do Burgo, en pedra Pineda.

Ao fondo o matadoiro e o Colexio da Compañía de Jesús, dende a xunqueira, ca. 1910.
(Foto L. Novás)

21 sobre as 16 horas, cando tiña lugar a preamar, para proceder a sinalar o lugar ata onde chegaba a auga salgada no río.

A citación non foi recibida do mesmo xeito por ambos os litigantes, pois mentres por parte dos mareantes confirmouse a presenza do seu representante, o mosteiro contestou mostrando o seu desacordo coa cita, opoñéndose á realización da proba que consideraban nula para todos os efectos, baseándose na apelación que presentaran no Real e Supremo Consello de Guerra, por medio do seu representante Jose Jacobo Armeiro, veciño e comerciante da vila de Pontevedra.

Tamén está recollido no devandito documento, que para pescar ou redar no río Lérez máis dos quince días, era obrigatorio para calquera persoa da vila, facelo cunha licenza libre e voluntaria do mosteiro; ou se a petición era para pescar na parte pertencente á vila, a autorización debía dala Xustiza e Rexemento.

Así, co acordo asinado contraeron o compromiso de non emprender acción algunha sobre a propiedade do outro, o que poñía fin ás disputas mantidas entre os monxes e o concello, aínda que os conflitos nunca desapareceron do todo, xa que a maioría das veces foron liquidados sen necesidade de preitear, grazas á boa disposición que sempre mostraron os seus dirixentes.

Pero esta harmonía pronto rompeu, pola entrada dun terceiro reclamante dese dereito de pesca; foron os matriculados de Pontevedra, quen, no ano 1789, interpuxeron un preito no Xulgado da Intendencia Xeral de Mariña do Ferrol, contra o mosteiro beneditino, onde reclamaban os seus dereitos de pesca no río Lérez.

Iso motivou a consecuente apertura dun auto, onde se nomeou ao enxeñeiro e tenente de navío Josef Gil e Gil, como responsable de realizar un recoñecemento no río Lérez, para determinar ata onde chegaba a auga salgada; proba que como xa detallei nun artigo publicado nesta revista no ano 2019, debía realizarse no equinoccio do mes de setembro.

A designación do enxeñeiro foi aceptada polos litigantes, polo que o señor Gil decidiu pasar aviso ao mosteiro de Lérez e ao gremio dos mareantes, por se querían estar presentes no recoñecemento que ía realizar no río Lérez, o seguinte día

Respondeuse ao mosteiro, que a petición de nulidade para a proba que se ía a realizar, debía tramitar por medio dun xuíz competente, coa advertencia de que en caso contrario, poderían sufrir arresto e demais consecuencias que puidesen derivarse.

De acordo ao previsto, o enxeñeiro señor Gil acompañado do seu escribán Josef Antonio de Sanín compareceu sobre a unha e media do mediodía no peirao das Corvaceiras, onde esperaban o cabo e vigairos representantes do gremio do mar xunto co señor Armeiro, representante do mosteiro de Lérez.

Todos eles embarcaron rumbo á ponte do Burgo, onde lles esperaba un nutrido grupo de persoas, pertencentes ao ministerio de mariña da provincia e algúns veciños da vila, que se uniron aos anteriores, poñendo rumbo cara a onde estaban unhas mouteiras que foran colocados o 23.09.1765 por Jose Moyano, nas xunqueiras situadas a ambos os dous lados do río Lérez, xunto ao lugar chamado Pozo do Crego.

Chegados ao devandito lugar, por parte do comisionado procedeuse a realizar as probas de salinidade previstas, que continuou ata chegar ao "... pie de la aceña propia de dicho Monasterio de Lerez que atraviesa el Rio con una presa bastante elebada, en cuia situacion se hizo alto hasta las cuatro y siete minutos de la tarde, en que se verificò la plenitud de la Marea, y haviendo procedido en el momento a imbestigar el sitio fijo a donde alcanzaba el agua salada por comunicación con el expresado Rio de Lerez, resultò fijamente entre dos peñascos que están a ambos costados, despues de doblar una punta que hace el Monte Porreiro en dicho Rio vajando dela referida aceña en el sitio

donde se pierde aquella de vista para los que navegan; desde cuia punta siguiendo el retroceso hasta los dos peñascos en que llegó a fixarse el agua salada, ay la distancia de ciento veinte y nueve baras castellanas por formal medicion que se practicò con un cordel presenciado este hecho y probando el agua todas las personas que ban señaladas y otras muchas que concurrieron en distintos botes, sin que a ninguna se le ofreciese la manor duda ni obgecion ...”

Unha vez inspeccionado o punto ata onde chegaban as augas salgadas, procedeuse a facer “... unas señales a punta de pico en figura de cruz de esta forma + en dichos dos peñascos que el de oriente corresponde al referido Monte Porreiro, y el del otro costado a una pieza de viñado que allí existe y se asegurò ser propia de Melchor Solla vezino de la parroquia de Lerez...”; quedando tan só pendente, o traballo de colocar os dous marcos acordados con Baltasar Villaverde, canteiro e veciño de Santa María de Mourente.

Deseguida, e tal como fixera tempo atrás Antonio Sánchez Reguart, retrocederon continuando coa mostraxe da auga río abaixo, sen obter evidencia algunha que implicase o ter que modificar o que estableceran, dando así por finalizados os traballos ata o seguinte día, cando o Sr Gil acompañado do escribán dos mareantes e do señor Armeiro, volveu ao lugar marcado, para comprobar se era correcta a colocación que ordenara, das “... dos columnas de cinco quartas de alto y una de ancho en quadro de canteria de grano primo, abriendo a esta proporcion en cada uno de los dos peñascos que son del mismo genero y estàn declarados por termino fixo para dicha division de aguas, un ahujero en profundidad de una quarta para de echo proceder a la correspondiente fijación...”.

Chegado ao lugar, e vendo que o buraco feito na rocha para a colocación das mouteiras estaba no sitio correcto, deu orde ao señor Villaverde para a súa colocación, o que fixo na súa presenza, asegurando os piares cunhas pezas de ferro para darlles unha maior consistencia.

As cruces que gravaron nas rochas consérvanse, unha delas no balneario do Lerez, onde tamén está o oco onde estaba a moureira, que desgraciadamente desapareceu. A fotografía é de Lorenzo Novás do ano 1905.

Con respecto ao litixio exposto, e por parte da xurisdición de Mariña e consello de Guerra da provincia, apoiándose na Real Disposición para sinalar o lugar ata onde chegaba a auga salgada, aprobouse o dereito para pescar que tiñan os mariñeiros do arrabalde, para facelo ata o lugar sinalado no río Lerez, sen ter que pedir autorización algunha.

Pero algo co que ninguén contaba, foi que a sentenza tamén ía afectar ao concello, que sentiu privado dos seus dereitos de propiedade da pesca, no tramo do río fixado no documento asinado cos monxes.

Por iso, presentou unha copia do oficio a Francisco Ruiz de Huydobro, ministro de mariña da provincia, onde se indicaba o dereito que lle asistía para redar no río, apoiando a súa demanda no feito de bañar as súas augas no devandito tramo, os baldíos e saídos, como eran a xunqueira e o monte chamado Porreiro, ata as Aceñas.

A resposta dada ao alcalde da vila, Antonio Benito Blanco de Losada, por parte do señor Huydobro non se fixo esperar, nela indicáballes que non recoñecía o dereito que dicía ter a vila para a pesca no río, “... por ser termi-

nante el artículo de ordenanza que únicamente le concede a los Matriculados en todos los sitios hasta donde llega el agua salada...”; engadindo unha apostila, onde dicía que “... los terminos del Rio corresponden a las feligresías por donde se estiende y comprendidas en la jurisdicion del Juez, puede vm. con èl seguir la competencia que tubiere por conveniente”.

Con esta contundente resposta finalizou a polémica, establecéndose no río unha nova norma para a pesca.

Nota. Todos os datos e acontecementos referidos, proceden de documentos orixinais que se conservan no Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra.

As donas Leonor e Josefa Gago de Mendoza, herdeiras dunha finca en San Salvador de Lérez

Lino J. Pazos

Corrían tempos difíciles, os fillos de Albión seguían empeñados en guerrear contra o noso país, gobernado por Carlos IV, que non foi precisamente un exemplo de virtudes, e que nos deixou, aínda por riba, o seu fillo Fernando VII, de infausto recordo, mentres as nosas forzas navais, mingadas en número e eficiencia debido ás constantes guerras contra Inglaterra, axudábanse para mantelos baixo control, e castigar o seu trasfego marítimo, dos corsarios galegos, entre os que destacaban os Gago de Mendoza, que mantiveron combates, incluso chegando á abordaxe, e capturar algunhas presas que lles deixaron pingües beneficios.

Pero non todos eran corsarios na gran familia dos Gago, algúns incluso foron notarios (ver, *“De notarios a corsarios. Principio y descendencia de los Gago”*), mentres que outros dedicáronse á salga e fomento da pesca en Raxó, Poio, e no propio solar da familia, en Aguete, Marín.

Unha das ramas dos Gago lévanos ao matrimonio formado por Pedro Gago de Mendoza (1703-1768), que ten do seu matrimonio con Alberta de Guimarás, catro fillos, Pedro Antonio (1729), Xosé Benito (1731), Pedro Antonio Jacinto (1735) e María Teresa (1741).

Precisamente, Pedro Antonio Gago de Mendoza e Guimarás, casa en data indeterminada coa protagonista deste artigo, Dª Benita García, posiblemente Gago de Mendoza de segundo apelido, que, o 20 de setembro de 1803,

en plena guerra co inglés, e mentres os seus familiares corsarios se batían co inimigo, prostrada enferma na súa cama, e vendo que a vida lle escapaba, decide cumprimentar as súas últimas vontades ante o notario de Pontevedra, Juan Francisco Fariña, que certifica o seu testamento.

“Hallándome enferma y en cama de enfermedad natural que Dios Nuestro señor fue servido darme en todo mi cabal juicio y entendimiento natural, teniendo presente la contingencia de la vida y lo muy cierto que es el morir sin saber cómo ni cuándo, recelosa de que me coja repentinamente, y no pueda disponer de mis cosas, deseando dejarlas bien dispuestas y ordenadas con la mayor claridad, a mayor honra y gloria de Dios Nuestro Señor... hago y ordeno esta manda y testamento última y postrimera voluntad en la manera siguiente:

Que mi cuerpo sea sepultado en la parroquial iglesia de Santa María la Mayor, de esta expresada villa (de Pontevedra), y sepultura en que lo fue el de mi tía (que falecera sen descendencia) Dª María Ignacia Gago de Mendoza Romero de Leis y España (familia propietaria do pazo de Paco Leis, hoxe en día en Madrid, a onde foi trasladado pedra a pedra, nos anos 60), y estando ocupada se ejecute en otra de las contiguas y pegadas a ella, y que en el día de mi entierro y otras con la de cabo de año se sirvan las parroquias de dicha iglesia y la de san Bartolomé, y las comunidades de los conventos de san Francisco y San Juan de Dios de esta referida villa, y se digan por mi alma cien misas rezadas con tres misas también rezadas... por la limosna acostumbrada, y al cura párroco...”

Antigo pazo dos Gago en Pontevedra

O matrimonio tivera cinco descendentes: Pedro, Caetana, Josefa, Leonor e José Benito; este último levaba desaparecido varios anos, e non sabían con seguridade se si seguía vivo ou morrera nalgún remoto lugar, xa que no tiñan noticias súas desde había tempo.

O testamento redactado por Dª Benita deixaba claro que quedaban desherdados aqueles fillos que xa non convivían na casa familiar; así, puntualizaba que, *“el D. Pedro, casado fuera de mi compañía, Dª Caetana, asimismo,*

casada también fuera de ella con Sebastián Antonio Cornejo”, entendo que, quedan apartados, mentres que a, “Josefa y Leonor en dicho estado de solteras que viven en mi compañía y casa de mi habitación... dado el servicio que me prestan, decido dejar y legar a mi hija Leonor las dos piezas a viñedo sitas en el lugar do Cobo, término de Santiago del Burgo, anejo de dicha parroquia de Santa María la Mayor, que compró mi marido a Pedro Villanueva, vecino del Arrabal de la Moureira, extramuros de la citada villa, de ferrado e medio de cabida, a labradío, (e a que se atopa) en la heredad llamada del Carballal, sita en la feligresía de San Salvador de Lérez, de alto abajo hasta entestar en el río de este nombre, igualmente proindiviso que también la adquirí con mi marido, y una arca de madera de castaño con su cerradura y llave, porte de seis ferrados de maíz poco más o menos; dos sillas, un bufete de madera de castaño de cuatro pies sin cajones, una pipa, porte de cuatro moyos; un par de hebillas de plata... y la mitad de la ropa de vestir de mi uso y mi collar de oro”.

Placa colocada neste século no lugar antes ocupado polo cemiterio onde seguramente tamen repousan os restos de Benita García

Predio dos Gago ocupado polo edificio do café Moderno, na actualidade centro social.

Josefa tamén saía ben parada no documento, incluso creo que mellor que Leonor: “Y a la recordada mi hija Josefa, la dejo la mitad de esta mi casa con la mitad de sus bodegas que también adquirí con mi marido, y la mitad del lagar y sus pertrechos... la mitad de la viña denominada del Carballal y cabida de dos ferrados de pan a labradío contigua a ella...”

Asimismo, dejo, mejoro y mando a dicha mi hija Josefa la mitad de la huerta del Carballal, sita en dicha feligresía de Lérez, y pieza que baja a entestar con el río Lérez, que adquirí con mi marido a Jacob Valiñas, vecino de esta villa; otra arca de madera de castaño con su cerradura y llave, porte de otros seis ferrados de maíz; una pipa llamada carretera; dos sillas, un bufete de madera de castaño de cuatro puertas con tres cajones, sus cerraduras y llaves, mi rosario de coral engastado en plata, la mitad de mi cañaveral sito en la feligresía de San Pedro de Tomeza, adquirido a Tomás Lusquiños, y la otra mitad de mis referidas ropas de vestir...”

Aínda que o testamento tiña unha cláusula que seguramente non deixaría contentas as irmás agraciadas coas propiedades citadas, xa que, o codicilo apuntaba, e deixaba meridianamente claro que, “si mi hijo desaparecido retornara a casa en el estado de soltero, tendría derecho a vivir en la mitad de la casa sin que se lo puedan impedir...”, quedando como usufrutuuario vitalicio o seu marido, Pedro Antonio Gago de Mendoza (algúns estudosos dano por morto de mozo, pero considero que é un erro).

Á sinatura do disposto, acudiron en calidade de testemuñas, e aí pódese apreciar o nivel social da familia, “D. Claudio Ozores de Puga y Sotomayor (o seu pai, Ambrosio Ozores fora apadriñado no seu bautizo por Pedro Gago de Mendoza e Montenegro), D Manuel Abraldes (vinculado á casa torre de Guimaráns, de Santiago), e D. José Manuel García, vecinos de Pontevedra”.

Documentación consultada:

AHPP. 1566, folio 201/202.

Arquivo Parroquial de Santa María.

Geneanet (Breogán Amoedo).

Fernández Pousada, Alfonso. De notarios a corsarios. Principio y descendencia de los Gago.

Pazos Pérez, Lino J. Fomentadores de salazón..., páxs. 159-235/236.

Relendo *Os probes de Deus* no centenario do seu alumamento

Carlos Gegúndez López

Introdución

O pasado 31 de xaneiro deste mesmo ano, *Os probes de Deus*, novela do autor Luís Amado Carballo (Pontevedra 1921-1927), converteuse en centenaria. Unha obra que viu a luz na quinta entrega da revista coruñesa *Lar* dirixida por Leandro Carré e que contou coa man de Camilo Díaz Baliño para ilustrar a cuberta (Fig. 1). Esta narración breve estruturada en nove capítulos publicouse máis dun ano despois de que o escritor lle dese remate tal e como se rexistra debaixo da súa sinatura final: “Pontevedra-Mes do San Martiño 1923”. Amado Carballo é considerado e mesmo recoñecido como un dos grandes renovadores da poesía galega desenvolvida durante o primeiro terzo do século XX ao carón doutras destacadas voces como as de Manuel Antonio e Luís Pimentel, evidencia que se pode constatar

Portada de *Os probes de Deus* por Camilo Díaz Baliño.

Lar, A Coruña, núm. 5, 01/1925.

nunha das afirmacións asinadas por Xosé María Álvarez Blázquez, un dos mellores coñecedores da súa figura: “Luís Amado Carballo comezou escribindo narracións curtas en castelán para rematar sendo, por riba de todo, poeta en galego; poeta da súa terra e do seu tempo” (Álvarez 1982: 20). Non podemos negar a preponderancia do xénero lírico e a gran achega do escritor pontevedrés á nosa poesía, mais resulta tamén interesante por en valor a súa produción narrativa xa que non sempre mereceu a atención da crítica, seguramente debido ao indicado anteriormente por Álvarez Blázquez e pola brevidade do conxunto narrativo do malogrado autor. Ora ben, dentro deste reducido número de historias a máis destacada ben sendo a narración breve a que nos imos referir. Cando se publica este título atopamos poucas, breves e mesmo imprecisas notas e apuntamentos sobre ela, seguramente unha das análises máis interesantes e atinadas apareceu no xornal *A nosa terra*, a recensión que aparece sen asinar, deixa en moi bo lugar ao escritor destacando o estilo “moderno sen caer na extravagancia futurista de que alardean algúns incapaces de dicir nada comprensible”. Esta breve reflexión cualifica a obra de Amado como realista e repara na lingua empregada, aspecto que “avalora máis aínda o mérito da obriña” (*A nosa terra* 1925: 2). Alén destas consideracións aparecidas case ao publicarse a novela hai outras, moito máis arredadas que resaltan a importancia desta narración, corroborando o sinalado con anterioridade: “En prosa narrativa a súa peza fundamental é *Os probes de Deus*” (Méndez 1982: 11).

A novela na narrativa de Amado

A prosa do escritor pontevedrés é breve, tanto se nos referimos a cantidade de páxinas escritas pola súa pluma como se reparamos na extensión de cada unha destas narracións, tampouco é abundante a súa lírica aínda que en proporción coa anterior resulta bastante máis extensa. O feito da escaseza da obra literaria do autor obedece fundamentalmente a circunstancias vitais, alén do propio ritmo e procedemento técnico de escritura temos que ter en conta que Luís Amado faleceu moi novo a causa dunha fatal enfermidade e non tivo tempo de construír unha obra literaria de maior dimensión. A pequena novela sobre a que reflexionamos neste texto trata sobre a historia de maior entidade asinada pola pluma do insigne pontevedrés, quen previamente xa ensaiara escribindo relatos breves —contos en castelán e galego que publicara na prensa— e ademais dera ao prelo outra pequena novela encabezada polo título *Maliaxe*, máis apegada a estética modernista e xaora aos temas e procedementos técnicos de grandes narradores como Valle Inclán e algúns dos seus discípulos pontevedreses. Non obstante, na segunda e derradeira novela publicada por Amado é doado detectar algúns interesantes progresos e mudanzas estilísticas a respecto da primeira entrega tal e como ten manifestado algún crítico: “Amado Carballo xa non se mostra tan preocupado pola rebusca da palabra novedosa. A prosa é máis escorreita e menos entrecortada que en *Maliaxe*; hai outra soltura e madurez” (Álvarez 1982: 24).

Apuntamentos e reflexións arredor de *Os probes de Deus*

Neste apartado procuramos reflexionar sobre aqueles aspectos da novela que consideramos máis destacados como son o xerme e a estrutura da mesma, a construción dos personaxes e os seus roles, sen deixar de lado as coordenadas espacial e temporal que teñen ao noso ver, unha especial relevancia para entendermos o sentido da narración, nomeadamente o espazo no que se desenvolve a acción.

A trama é xa coñecida, o propio título clarifica o que o lector vai atopar nas páxinas da obra, as historias entrelazadas dun conxunto de persoas asiladas que pasan os últimos momentos vitais neste lugar, seres humanos que senten e padecen, son como o propio título indica pobres mais non só pola carestía de recursos económicos e bens materiais, feito que os condenou a rematar as súas vidas na casa de beneficencia, senón que ademais non teñen familia, a soidade e máis aínda a saudade, atormenta e amarga en moitos momentos as consciencias dos residentes.

Estrutura e estilo

Os probes de Deus é unha novela realista na que o lector ou lectora se pode conmoer con facilidade cando coñece as circunstancias vitais dos protagonistas, a voz narrativa omnisciente que guía o relato facilita a introspección frecuente nas mentes e pensamentos dalgúns personaxes. Estruturada en nove episodios breves, a narración ten un carácter bastante lineal na que “algúns figuras do retábulo van desaparecendo do mundo dos vivos a medida que o relato avanza” (Álvarez 1982: 24) e na que o desenlace final parece intuírse dende as primeiras liñas, o falecemento do protagonista principal —o labrego Pedro Lueiro—

Caricatura de Amado Carballo por Maside. *Vida Gallega*, núm. 350, 20/08/1927, p.8.

no que se centra a maior parte do tempo o narrador. Ora ben, hai tamén outros personaxes que contan con destacada relevancia dentro da trama argumental como o mariñeiro, o cego, o poeta ou a fidalga, todos eles rememoran o seu pasado mediante as recorrentes analepses inseridas polo narrador demorando o ritmo cara ese final no que aínda se advirte que Amado non se liberara de todo o pouso que deixara nel o movemento modernista e a prosa Valle Inclán e os seus seguidores como o pontevedrés Prudencio Canitrot. O impacto destes literatos vai máis alá da estética e pose bohemia e dandi que captou en polo menos dúas ocasións o artista coruñés Carlos Maside (Fig. 2). A pluma de Luís Amado dálle remate ao relato recreando unha imaxe que nos remite a un tempo remoto, escribindo nas últimas liñas: “Xa o mestre Prisciliano,

vello astrólogo das terras de Tyde, dixeran outrora que as animas dos mortaes purifícanse na Lúa dos seus pecados e que as estrelas son símbolos das nosas vidas” (Amado 1925: 32).

O xerme da historia e os personaxes

No relativo á xénese da novela temos que reparar no propio título que podería estar inspirado nun poema de Valle, “Los pobres de Dios” publicado dentro do conxunto *Aromas de leyenda* (1907). A diferenza principal é que os pobres que retrata o arousán vagan polos camiños e os que nos mostra o escritor pontevedrés están nun hospicio. Seguindo coa orixe do relato cómpre repararmos na construción dos personaxes e revisarmos os seus primeiros escritos en castelán. Como xa sinalamos con anterioridade, daqueles contos agroman as súas noveliñas *Maliaxe* e *Os probes de Deus*. Neste segundo caso, o escritor da cidade do Lérez parte dun titulado “Crepúsculos” que aparecera en *Diario de Pontevedra* a finais de 1920 e no que Sebastián Lago, o protagonista se ve na obriga de emigrar a Bos Aires porque “la usura embargara su hacienda” (Amado 1920 a: 1) exactamente o mesmo que lle sucede ao “probe Pedro Lueiro” quen perdera os bens “nun preito de foros” e atopándose “sen amparo do mundo, acatou constricto o seu ingreso no Asilo da Cidade” (Amado 1925: 4). Lago e Lueiro son personaxes coincidentes, os dous pasan os seus últimos días asilados e os dous teñen moi semellante ocaso vital e as mesmas cavilacións cargadas de saudade. Dous meses despois da publicación deste relato aparece no mesmo xornal pontevedrés “Lobo de mar (boceto de cuento)”, narración que ten como protagonista un mariñeiro capaz de sobrevivir a doce

naufraxios, era Patricio Saudelle “el *xeiteiro* más famoso de más experiencia de todos los puertos de la ría”, a historia remata de maneira abrupta, coa desaparición do protagonista: “La dorna de Patricio Saudelle no volvió a aparecer por la ría” (Amado 1920 b: 1). A voz narrativa presenta a este mariñeiro e ao que se atopa entre os “probes” como dous heroes, certo é que o primeiro é devorado polo mar e este segundo remata os seus días nun asilo, sendo alí moi respectado, xa que aquel home “fora capitán de barco” (Amado 1925: 9).

Tampouco podemos esquecer que na construción deste relato inflúen outras variables e entre elas están as vivencias persoais do propio autor tal e como teñen sinalado Figueira Valverde –quen mesmo chegou a coñecer persoalmente a Luís Amado sendo un rapaz– e outros críticos pontevedreses: “o interesante relato Os probes de Deus ten a súa orixe nas visitas infantís que realizaba coa súa nai ao asilo de Pontevedra” (Bará 2002: 74).

A compoñente relixiosa da narración: o purgatorio

Non podemos desdeñar tampouco a importancia da vertente relixiosa na narración. Sobre esta cuestión a análise máis completa ata o de agora correu a cargo do profesor Filgueira Valverde, a presenza do elemento relixioso é unha evidencia, non hai máis que reparar no propio título da mesma, segundo o mencionado crítico: “Amado é un escritor relixioso. Quere decir que a procura de Deus está no centro da súa obra, non na casca, que todos e cada un dos seus traballos levan a impronta dese alegato do infinito, é aínda máis da presenza do trascendente” (Filgueira 1982: 17).

Sen deixar de lado o peso da relixión no relato é moi importante tamén observar a importancia do espazo físico no que conviven os internos, nomeadamente o cuarto dos dormitorios que hai no asilo e no que pasan a maior parte do tempo catro deles, un lugar pechado e que mesmo resulta por veces abafante, apenas conta con iluminación nin con ventilación e onde o ambiente se fai case irrespirable: “ateigados de bafos cheirentos e de tépedo ar confinado, había soamente catro vellos doentes que de leito en leito parolaban manifiestamente” (Amado 1925: 3).

Aqueles homes pasan a maior parte do tempo nesta sala, por exemplo Pedro Lueiro actor principal da historia faino ollando a través dos vidros “Só naquela fiestra que espellaba un anaco de terra labrega, pasaba as horas mortas, saloucando internamente a saudade do ceibe, que o enchía de morriña acongoxante” (Amado 1925: 5). Entrementres, o mariñeiro falaba do seu barco “cal se for un fillo seu” (Amado 1925: 6).

As lembranzas dos personaxes, os erros e pecados cometidos, os arrepentimentos e frustracións, transforman este espazo nunha especie de purgatorio no que os residentes procuran desafoego e acougo para o seu corpo e espírito. De feito, Filgueira ten reparado no personaxe da fidalga, “a velliña doña Malvina de Gandarel, a quen o seu santiño abogoso salvara botando na balanza das boas obras os labores que fixera e as randas que palillara para liberala do peso dos seus pecadiños” (Filgueira 1982: 20). O cuarto dos dormitorios é o propio asilo convértese así nun tránsito cara o alén, un último paso de duración indeterminada pero que non permite a volta atrás. De feito esta idea é ratificada pola mente máis racional de cantas

aparecen no relato, a de Lueiro, consciente de que ningún dos residentes que alí moran poden mudar o seu destino, o labrego é consciente, con amargor, da imposibilidade de volver ás labranzas e de gozar novamente da vida en liberdade en plena natureza da que tiña tanta saudade. Xa non hai vida nin esperanza máis alá do hospicio para os seus moradores. De feito, cando o “señor Agustín”, un dos internos que segundo a voz narrativa xa comezara a perder a cabeza lle di a Pedro Lueiro que conta con recobrar a saúde e convidalo a un xantar, o labrego sentencia con rotundidade: “Meu vello, non se faga ilusións. D-e-íquí para a cova...” (Amado 1925: 17) causando unha grande pena e tristura no ánimo ancián, algo do que despois o propio Lueiro se acabaría arrepentindo. A procura da salvación é a redención por parte dos asilados é recorrente asistindo con frecuencia á capela onde e “os vellos exeonllados nas gradas a carón do altar rezaban as súas mágoas, as súas tristuras. Rezaban polo de onte e polo de hoxe. Porque os seus pecados lles fosen perdoados. Polo eterno descanso das almas dos que foron” (Amado 1925: 24).

Conclusión

Os probes de Deus é sen dúbida a mellor obra narrativa asinada por Amado Carballo, nesta pequena novela como deixou escrito un dos críticos que máis afondou no coñecemento da súa biografía e bibliografía: “O novelista de 22 anos anuncia o gran prosista que a vida –a morte– non lle permitiu ser” (Álvarez 1982: 24). A pesar da xuventude Amado ofrece evidencias de atesourar unha destacada calidade literaria. Nesta novela curta na que alén dos aspectos que abordamos aparecen moitos outros de xeito manifesto como a explotación

e o abuso ou o caciquismo demostran o compromiso do autor coa realidade social galega do momento.

A enfermidade que puxo fin a vida do autor comezou a manifestarse no mesmo ano no que publicou esta historia, só dous anos despois a tise asestoulle un golpe definitivo converténdose nun deses “malogrados que nos fan cavilar coidando o que houbesen chegado a ser na súa maturidade” (Filgueira 1982: 17). Moitos escritores mozos feneceron vítima da tuberculose nos primeiros anos do século XX e cando un dos que expiraba tiña talento como neste caso, non está de máis formular unha pregunta retórica: “¿A ónde chegaría o Amado novelista si a morte non cortara a súa carreira?” (Méndez 1982: 11).

Nunca será posible obter unha resposta a esta cuestión, teremos que conformarnos, polo tanto, coa produción literaria que nos legou e agora que a novela acaba de cumprir os cen anos, tendo acceso doado ao mesmo nas bibliotecas físicas e virtuais do país, é un bo momento para ler ou reler esta xoia literaria.

Alén desta recomendación agardamos que dentro de moi pouco ao conmemorarmos o centenario da morte do escritor, a sensación sexa ben diferente a que lle quedou a algún crítico cando se celebrou o do seu nacemento: “Pasou con moita máis pena que gloria o primeiro centenario do nacemento do lírico pontevedrés Luís Amado Carballo...” (Alonso 1925: 71). Confiemos no ano 2027, para que daquela a figura de Luís Amado Carballo sexa celebrada e obteña todos os recoñecementos dos que é merecente.

Bibliografía

Alonso Girgado, Luís (2002): “Cen anos despois”, en *Críticas e autores publicados en La Voz de Galicia*, A Coruña: La Voz de Galicia, p.71-72.

Álvarez Blázquez, Xosé María (1982): *Luís Amado Carballo. Vida e obra: escolma de texto*, A Coruña: Publicacións da Real Academia Galega.

Amado Carballo, Luís (1920 a): “Crepúsculos”, *El Diario de Pontevedra*, Pontevedra, núm. 10964, 13/10, p.1.

_____ (1920 b): “Lobo de mar (boceto de cuento)”, *El Diario de Pontevedra*, Pontevedra, núm. 11027, 27/12, p.1.

_____ (1925): *Os probes de Deus*, A Coruña: Lar, núm. 5, xaneiro.

A nosa terra: boletín quincenal: idearium das Irmandades da Fala (1925): “Lar, Os probes de Deus. Luís Amado Carballo”, A Coruña, núm. 210, marzo, p.2.

Bará Torres, Luís (2002): “Luís Amado Carballo e Pontevedra”, en *Críticas e autores publicados en La Voz de Galicia*, A Coruña: La Voz de Galicia, pp.73-74.

Filgueira Valverde, Xosé Fernando (1982): “Letras Galegas 82: a relixiosidade de Amado Carballo”, *Encrucillada: Revista galega de pensamento cristián*, núm. 7, Santiago de Compostela, marzo-abril, pp.17-20.

Méndez Ferrín, Xosé Luís (1982): “Prólogo”, en *Obras en prosa e verso. Luís Amado Carballo*, 2ª edición, Vigo: Edicións Castrelos, pp.7-15.

Figura. 3 Luís Amado Carballo aos dezoito anos. *Vida Gallega*, núm. 129, Vigo, 15/07/1919, p.15.

o aceite santo como terapia: o de San Bieito

Xosé Fuentes Alende

Entre as moitas prácticas da relixiosidade popular de Galicia, que podemos denominar, emulando o profesor Rodríguez Becerra en referencia a Andalucía, “relixión dos galegos” (Fuentes Alende, 2019: 14; Fuentes Alende, 2024, I: 32), atopámonos con moitas baseadas no contacto físico co sagrado, ben sexa coa imaxe de devoción á que se impetra, ben con calquera outro elemento material que se atope no interior ou nos arredores do templo ou santuario. Porén, debemos salienta-los aqueles, tamén relacionados co recinto sacro, susceptibles, polo seu estado líquido, de seren inxeridos ou empregados topicamente. É o caso da auga das moitas fontes santas nas que os romeiros lavan as súas partes doentes con panos que logo deixan pendurados da vexetación que as rodea ou beben malia que un rótulo con letras grandes no frontal do manancial alerte da súa non potabilidade, como temos comprobado no Santo André de Teixido (Cedeira) (Fuentes Alende, 2024, I: 59-60).

Pero mención especial merece o aceite das lámpadas de prata ou de bronce no que ardían diante da imaxe de devoción os pequenos pavíos revestidos de cera que atravesaban unha pequena e fina prancha de cortiza que flotaba no óleo. Tanto é así que as devanditas lámpadas ofrecidas en calidade de doazón ou exvoto como agradecemento dun favor recibido eran dotadas cunha cantidade económica coa que afrontar o custo do aceite necesario para alumear permanentemente, xa polo propio doante xa por outras persoas. Como exemplos deste último suposto podemos citar a manda do escudeiro João Gomes, de Ribadavia, asinada o 19 de setembro de 1361, na que deixa “*pera senpre*”, a perpetuidade, dous azumes de aceite, uns catro litros, para arder na lámpada de Santa María de Oliveira o día da súa festa no mes de agosto, outros dous para a de San Domingos, un para a de Santa Catarina e outro para a de San Pedro Mártir (Ferro Couselo, 1967: 90), así como a do veciño e rexedor de Ourense García Días de Espinosa, de 4 de maio de 1439, na que favorece con medio azume “*pera o lume das lanpaas*” de diversas igrexas ourensás (Ferro Couselo, 1967: 125-126). Fóra de Galicia,

Museo de Pontevedra. Archivo de Galicia.IBMIG. Sinatura G58495-002

poñamos como exemplo o do armador Diego Manuel Bocarro de Almeyda, que dou para o santuario tinerfeño de Nosa Señora da Candelaria unha lámpada grande de prata, xunto con outros obxectos, entregando tamén o aceite preciso para arder a perpetuidade (Espinosa, 1980: 185).

É o caso tamén do rexedor de Lugo Juan López Baamonde, que o 23 de marzo de 1669 manifesta terlle ofrecido á imaxe da Nosa Señora dos Ollos Grandes da catedral unha lámpada de prata, cun peso de 110 onzas (uns tres quilos e medio), quedando obrigado a facilitar o aceite necesario (Vázquez Saco, 1954: 94). Ou o do capitán da embarcación “Santa Catalina” Domingo de Carranza y Aguiar que se encomendara en 1694 á Virxe das Virtudes no seu santuario de Arante (Ribadeo-Lugo) antes de embarcar cara a América e logo, no ano seguinte, se ve inmerso nun forte temporal cando xa estaba preto de chegar a destino, facendo nese difícil intre unha oferta múltiple, consistente na bandeira da nao, un vestido cor carmesí para a imaxe, unha lámpada de prata e unha arroba de aceite, tal como aparece reflectido nun grande cadro pintado ao fresco sobre unha das paredes do referido santuario (Fuentes Alende, 2024, II: 293-298), cantidade de aceite de duración limitada, motivo polo que outro devoto, Bartolomé (Ares) Maseda, natural de San Xián de Cabarcos (Barreiros-Lugo) e residente en 1659 na cidade mexicana de Puebla de los Ángeles, tal vez fillo do notario do mesmo nome e apelidos que exerce en

Mondoñedo entre 1598 e 1624, creará unha fundación que se encargará de protexer a lámpada e garantir o seu alumeadado (Cacheda Barreiro, Pérez Larrán, 2002: 1.131, n. 40).

O emprego do aceite como untura terapéutica xa fora recomendada nos primeiros tempos do cristianismo. Así consta na *Epístola* de Santiago, dirixida “ás doce tribus de Israel espalladas por todo o mundo” (St., 1, 1), cando lles di: “*Hai algún doente entre vós? Mande chamar os presbíteros da comunidade e recen por el, uníndoo con aceite no nome do Señor*” (St., 5, 14), podendo ver aquí a intervención das autoridades eclesiásticas santificando a acción curativa.

E así se continuou facendo nos séculos iniciais, como refire Claude Fleury (1640-1723), nos que os sacerdotes, “*además de la Unción del Olio Sagrado que se llevaba por orden de San-tiago, curavan muchas veces a los enfermos, aplicándoles otro aceite bendito, que davan indiferentemente a Fieles, i Infieles, los Presbiteros, o Legos, según avian recibido el don de milagros. Algunas veces servía a este efecto el aceite de las lamparas que ardían delante de los Sepulcros de los Martires*” (Fleuri, 1769: 124; González Villar, 1798: 27, n. 1).

No século IV d. C. san Juan Crisóstomo (347-407) confirmao, na súa *Homilía sobre os mártires*, cando, recomenda “*Toma de ese santo óleo y unge todo tu cuerpo: la lengua, tus labios, la nuca, los ojos*” e lles di ós fieis: “*Tomad de aquel santo aceite que está ardiendo en sus sepulcros (os dos mártires)... el buen olor que sale de este aceite os contendrá en grande moderación y sanará las enfermedades...*”, xa fosen espirituais ou corporais (González Villar, 1798: 298), grandes milagres obrados por Deus mercé á intercesión dos Mártires co aceite tomado das lámpadas que adoitaban arder diante do relicario ou depósito dos seus corpos que foron referidos polo bispo de Ciro (Siria) Teodoreto (393-457) na súa *Historia de los Santos Padres* (González Vllar, 1798: 103), recomendación que tamén recibían desde mediados do século XV os enfermos que se encomendaban á Virxe da Antiga na catedral de Sevilla (Pereda, 2007: 181). Tal práctica estaba presente asemade na Igrexa de Grecia, que gardaba unha parte do aceite que ardía nas lámpadas dos templos para dárllelo aos enfermos coa finalidade de que o aplicasen sobre as partes doentes, costume que contaría logo coa aprobación do papa Benedicto XIV (1675-1758) (González Villar, 1798: 297).

Entre os milagres obrados pola Virxe da Candelaria no seu santuario tinerfeño recóllense ata unha ducia de curacións despois de untaren os devotos as partes do corpo enfermas co aceite da súa lámpada, nun dos casos gardado na propia casa (Espinosa, 1980: 159-164, 190, 193-194, 195, 201-202, 203-204, 207).

O poeta san Venancio Fortunato (Treviso, Italia, 536-Poitiers, Francia, 619), bispo desta cidade francesa, devoto de san Martiño de Tours (316-397), autor, entre outras, das obras *De virtutibus Martini Turonensis* e *Vita San Martini*, narra nun dos seus poemas e agradece ao santo de Tours a curación da oftalmia que padecía desde que era estudante en Rávena (Italia), e que o levaba á cegueira, despois de untar os seus ollos co aceite da lámpada que ardía diante do seu altar (González Villar, 1798: 115-116; Bodelón, 2013: 101), o mesmo que lle sucedería ao seu amigo Félix, bispo de Treviso (González Villar, 1798: 116).

Tomando como referencia Galicia, temos que dicir que foron moitas as curacións levadas a termo na catedral de Lugo por medio do aceite que ardía na lámpada da Virxe dos Ollos Grandes, ata o punto de que nalguna ocasión se esgotou e non se puido alumear a imaxe, como no tempo do bispo Suárez Carvajal (1539-1561) (Risco, 1798: 222). Juan Pallares Gayoso (1614-1668) recolle na súa magna obra *Argos Divina*, louvada e criticada, unha manchea de curacións trala aplicación do aceite, ás veces acompañada doutras prácticas relixiosas, das que puido ter noticia directa por seren coetáneas súas (Pallares Gayoso. 1700: 550-552): o gardián do convento de San Francisco sandou da gota nun pé só con untalo; un cura facendo ao mesmo tempo cruces nunha man enferma; outro crego do arcedianato de Dozón pediu que llo levasen e co sobranter curou a mordedura dunha serpe; o mesmo que o párroco dos Cotos, que mandou dicir unha misa na capela da

Botellas de aceite ofrecidas para arder na lámpada do San Bieito de Lérez. Foto do autor.

Aceite envasado a disposición dos devotos no San Bieito de Fefiñáns.
Foto do autor.

Virxe; unha muller que tiña un lobiño ou tumor subcutáneo na gorxa, untouna, ofreceu unha novena e ao rematar esta desapareceu o vulto; un home enfermo de tercianas sanou facendo tamén o sinal da cruz e rezando unha salve; unha relixiosa tísica untou a zona do pulmón e outra bebeu o aceite; un veciño de Lugo que non acougaba nin de día nin de noite por mor dun trasno foi á capela da Virxe, usou o aceite, mandou dicir unha misa, fixo alí oración e quedou libre do tormento, aceite que usou tamén a súa muller, doente de fluxo de sangue, e o capitán Domingo Fernández de la Vega y Baamonde, desafulzado do mal da pedra, ou litíase renal, que buscou e atopou remedio “en el patrocinio de esta poderosa Señora, a quien se encomendó”, facendo uso del e expulsando unha gran pedra, polo que se iniciou proceso canónico sobre o suposto milagre, tal como se estipulara no Concilio de Trento (1545-1563), “para que constase en todos los tiempos”, informando os doutores Serrano e Terrones que a curación fora milagrosa (Pallares Gayoso, 1700: 550-552; Villafañe, 1740: 352; Vázquez Saco, 1954: 47-48).

O mesmo uso terapéutico tiña o da lámpada de Nosa Señora das Ermitas (O Bolo-Ourense), á que se encomenda Fr. Nicolás de Madrid, que fora nomeado bispo de Astorga por Felipe IV en 1654, fervoroso e entusiasta do santuario, ao que favoreceu con obras e doazóns, tras recibir o 21 de abril de 1658 un golpe nun ollo cun anaco de pedra despedido dun barreno chegando a temer perder a visión, e manda que lle leven o aceite para untalo, quedando totalmente curado (Contreras, 1798: 323).

Cunha finalidade específica, como é a curación da otite, é utilizado o da igrexa parroquial de San Cristovo de Couso (Campo Lameiro-Pontevedra) e o ofrecido polos devotos

a santa Marta na de San Pedro de Soandres (A Laracha-A Coruña) (Fernández Carrera, Villar Álvarez, 2011: 65), mentres que cun carácter xenérico se emprega, por poñer uns exemplos do de san Bieito, na capela de Seráns da parroquia de San Pedro de Muro (Porto do Son-A Coruña), onde son ofrecidos animais e lavan na fonte as partes do corpo doentes deixando logo os panos cos que se secaron pendurados das árbores, ou na de Mercurín, en San Xoán de Anceis (Cambre-A Coruña), onde se practica o rito de entrar na capela a través dun estreito ventanuco, onde se adoitaba entregar como esmola ou exvoto, entre outros, tanto cereal como pesase o enfermo, tal como se pode ver no pequeno e inxenuo cadro que testemuña a curación dun rapaz que padecía unha crebadura en 1856 (Fuentes Alende, 2024, II: 284-285).

Asemade, debemos citar tres santuarios que reciben, noutro tempo máis, ofrecementos ou exvotos en especie, maiormente animais, logo poxados publicamente, nos que os devotos entregan tamén ao san Bieito botellas de aceite, que despois de ser bendicido e envasado en pequenos frascos levan, previa entrega dun donativo en metálico, para aplicar sobre a parte do corpo enferma, especialmente para curar os males da pel (Fuentes Alende, 2008): o de Lérez, no que os devotos pasan por debaixo do altar do santo, cuxa romaría foi descrita en 1889 por Nicanor Rey, que, ademais de describir as idílicas paisaxes que se albiscaban desde o santuario, se refire ás ofertas dos romeiros: “*Los exvotos que penden de los muros, las ofrendas depositadas en la capilla, los cirios que arden remedando con su chisporroteo un Sursum cordae sublime, son más gratos al Todopoderoso por emanar de los que gimen, de los que lloran, de los que sufren. Creyeron y sanaron de sus males*” (Rey Díaz, 1889: 77), sendo exaltada a súa sona de milagreiro na cantiga popular *Si vas a San Benitiño* harmonizada por Antonio Blanco Porto en 1940 para a Sociedad Coral Polifónica de Pontevedra, que vén de celebrar o seu centenario, a onde, segundo Víctor Lis, sen dúbida esaxerando, os que tiñan enfermidades da pel, en especial espullas, “*es muy corriente que vayan a embadurnarlas con el aceite de la lámpara, y en general con el de cualquier lámpara del Santísimo*”, mostrando, dada a súa condición de médico, o seu escepticismo ao afirmar que “*lo que no cabe duda alguna es que, las curaciones que se obtienen, obedecen a la sugestión con la que tantas se logran...*” (Lis Quibén, 1980: 294); o de Lores (Meaño), por Francisco Leonarte en 1932, que destaca a presenza na procesión de ofrecidos que se libraron da morte pola intercesión do santo “*(...otros llevan a su cabeza ataúdes y también hay, sobre todo, niños que van vestidos con el hábito que tuvieron para mortaja... y un grupo numeroso rodea a unos hombres; nos acercamos y vemos a una mujer que dentro de la caja funeraria es así llevada; extraña y fuerte promesa...*” (Leonarte, 1932), e o de Fefiñáns (Cambados), por J. C. Pomares, en 1957, que refire a práctica xa vista en Mercurín de pesar os rapaces na báscula

existente a tal efecto no santuario e entregar o seu peso en millo ou trigo, así como a presenza na procesión de diversos animais adornados con lazos de cores e tamén de ataúdes: “Las madres pesan a sus hijos en la primitiva balanza de madera y cuerda, con trigo o maíz, el que seguidamente es entregado como sagrada ofrenda. ... pasea su imagen en solemne procesión por la grandiosa plaza con ataúdes de personas moribundas restituídas a la vida los que entregan una vez besada la Reliquia, así como multitud de terneros, corderos y gallinas adornados con lazos que de variados colores les ponen las doncellas” (Pomares, 1957: 6).

Nesta igrexa cambadesa consérvase un cadro exvoto, que na parte superior representa á dereita a zona celestial, con san Bieito na súa iconografía habitual, vestindo o hábito negro e portando o báculo abacial e o libro, sen a compañía do corvo, e na esquerda, postrado nun suposto camastro, cuberto cunha colcha vermella a xogo co cortinón e co seu pixama, un personaxe, que porta na man esquerda un xerro de barro, olla cara o santo. Segundo a lenda na parte inferior, trátase do capitán da lancha de vixilancia do porto de Carril (Vilagarcía de Arousa), Francisco Antonio de San Martín, que sufrira un ataque de “alferezía”, tal vez unha apoplexia ou derrame cerebral, que o deixou impedido de todo o lado esquerdo do corpo, manténdoo encamado durante 66 días, ata que o 21 de marzo de 1752, día do san Bieito de inverno, se encomendou a el e untou as partes afectadas co aceite da súa lámpada e fixo voto de visitar a santuario e de mandar dicir unha misa diante da súa imaxe, quedando totalmente san e mandando poñer a curación como milagre nun cadro para coñecemento “de todos svs devotos los que lo fueren y los que no lo han sido para que lo sean” (Fuentes Alende, 2024, II: 389-391).

Cadro exvoto na igrexa de San Bieito de Fefiñáns. Museo de Pontevedra. Archivo de Galicia. IBMIG. Sinatura G58016-003.

Bibliografía

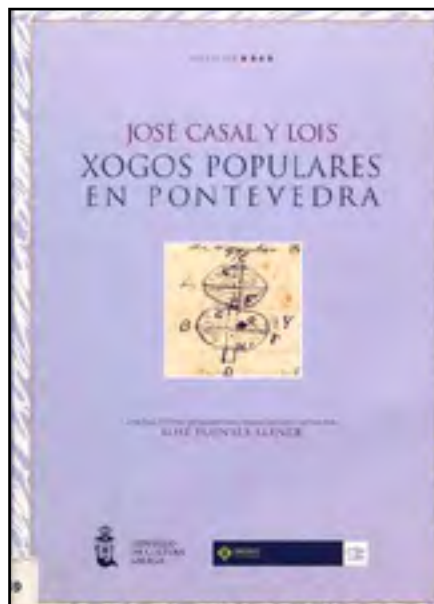
- BODELÓN, Serafín (2013): “Venancio Fortunato y las letras en el Medioevo y el Humanismo”, *Tiempo y sociedad, Revista de Historia y Humanidades*, núm. 13, pp. 98-160.
- CACHEDA BARREIRO, Rosa Margarita, PÉREZ LARRÁN, Carmen (2002): “Santuario de Nuestra Señora da Ponte (Arante - Ribadeo)”, *Estudios Mindonienses. Anuario de Estudios Histórico-Teológicos de la Diócesis de Mondoñedo-Ferrol*, núm. 18, Ferrol, pp. 1.119-1.134.
- CONTRERAS, Manuel (1798): *Historia del célebre Santuario de Nuestra Señora de las Hermitas, situado en las montañas que baña el río Bibey en tierra del Bollo, Reyno de Galicia y Obispado de Astorga*, Salamanca.
- ESPINOSA, Alonso de (1980): *Historia de Nuestra Señora de la Candelaria*, Santa Cruz de Tenerife, Goya Ediciones.
- FERNÁNDEZ CARRERA, Xan, VILAR ÁLVAREZ, Manuel (2011): *Romarias da Costa da Morte*, Vimianzo.
- FERRO COUSELO, Xesús (Ed.) (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI. I. Terras de Ourense*, vol. I, Vigo, Fundación Penzol, Seminario de Estudios Históricos, Galaxia.
- FLEURI (sic), Claudio (1769): *Las costumbres de los Christianos*, traducidas en español por Don Manuel Martínez Pingarron, segunda impresión, Barcelona, Thomas Piferrer.
- FUENTES ALENDE, Xosé (2008): “San Bieito de Lérez, de Lores e de Fefiñáns. O santo milagreiro”, en: *Tempos de festa en Galicia*, tomo II, *Entre o Corpus e o mes de agosto*, Fundación Caixa Galicia, pp. 147-156.
- FUENTES ALENDE, Xosé (2019): *Os exvotos na relixiosidade popular galega. A súa dimensión patrimonial*, Concello de Cuntis, I Premio de Investigación “Olimpio Arca”, Andavira Editora, Santiago de Compostela.
- FUENTES ALENDE, José (2024): *Los exvotos en Galicia. Su significación en la religiosidad popular: de la cera a los cuadros votivos*, Museo de Pontevedra, Pontevedra.
- GONZÁLEZ VILLAR, Juan (1798): *Tratado de la Sagrada Luminaria en forma de disertación, en la que se demuestra la antigüedad y piedad de las velas y lámparas encendidas a honra de Dios, y en obsequio de las santas imágenes y reliquias*, Madrid.
- LEONARTE, F. (1932): “Romerías gallegas. San Benito de Lores”, *Vida Gallega*, ano XXIV, núm. 539.
- LIS QUIBÉN, Víctor (1980): *La medicina popular en Galicia*, prólogo de Fermín BOUZA BREY, Akal Editor, Madrid.
- PALLARES Y GAYOSO, Juan (1700): *Argos Divina Sancta Maria de Lugo de los Ojos Grandes, Fundacion, y Grandezas de su Iglesia, Sanctos naturales, Reliquias, y Venerables Varones de su Ciudad, y Obispado, Obispos, y Arzobispos que en todos imperios la gobernaron*, Santiago.
- PEREDA, Felipe (2007): *Las imágenes de la discordia. Política y poética de la imagen sagrada en la España del cuatrocientos*, Marcial Pons Historia, Madrid.
- POMARES, J. C. (1957): “Correo arosano. Cambados honrará a su santo protector, San Benito Abad en el santuario de Fefiñanes, fundado en 1415”, *La Noche*, ano XXXVII, núm. 11.219, 14 de marzo, p. 6.
- REY DÍAZ, Nicanor (1889): “San Benito de Lérez”, *Galicia Diplomática*, Santiago de Compostela, ano IV, núm. 10, 10 de marzo, pp. 76-78.
- RISCO, Manuel (1798): *España Sagrada*. Tomo XLI. *De la Santa Iglesia de Lugo: continuación de su historia desde el siglo XII. Documentos desconocidos, e inéditos hasta ahora, y relativos a la ilustración de las memorias que se publican*, Madrid.
- RODRÍGUEZ BECERRA, Salvador (2006): *La religión de los andaluces*, Málaga.
- VÁZQUEZ SACO, Francisco (1954): *Nuestra Señora de los Ojos Grandes, Patrona de Lugo. Notas históricas*, Lugo.
- VILLA-AMIL Y CASTRO, José (1880): “La Catedral de Lugo, su historia y descripción, sus accesorios, muebles, alhajas y ropas sagradas. Estudio arqueológico”, *Museo Español de Antigüedades*, Madrid, T. XI, pp. 119-148.
- VILLAFANE, Juan de (1740): *Compendio histórico, en que se da noticia de las milagrosas, y devotas, imágenes de la Reyna de cielos, y tierra, María Santissima, que se veneran en los mas celebres santuarios de España...*, Madrid, segunda impresión.

Algúns costumes de Lérez recollidos por Casal y Lois

Mateo Fontán Couto

Foi José Casal y Lois un salientable erudito pontevedrés nado en 1845 e falecido no 1912. Médico de profesión, destacou nos eidos da etnografía, a arqueoloxía e tamén o coleccionismo. Dinamizador cultural e protector do patrimonio (sendo membro da Comisión de Monumentos de Pontevedra a súa participación na salvagarda das Ruínas de San Domingos foi clave) tomou parte na fundación da Sociedad Arqueológica de Pontevedra da que foi moitos anos vicepresidente e que lideraba o seu amigo Casto Sampedro Folgar; así mesmo colaborou con varias institucións e organizacións culturais ou sociedades gremiais, recreativas e artísticas pontevedresas. Foi membro da Real Academia de Bellas Artes de San Fernando e correspondente así como proposto de número para a Real Academia Galega, nomeamento que non se viu cumprido polo seu falecemento.

No seu afán por axuntar saberes apañou cuantiosos datos e notas sobre diversos aspectos, dende as Ciencias Naturais a ramas das Ciencias Sociais; destacan a compilación de costumes, tradicións, patrimonio moble e inmobile, poesía ou cantigas populares, aspecto este último que o fixo dono dun dos corpus máis meritorios no seu tempo. Amais foi capaz de reunir unha importante colección documental con *follos volandeiras*, xornais, folletos e todo tipo de material impreso. Malia o devandito, aínda hoxe a súa figura non está o suficientemente recoñecida, tal e como ten apreciado Xosé Fuentes Alende, que é dos maiores coñecedores da súa obra. O certo é que para moitos pontevedreses e pontevedresas o nome de José Casal y Lois di pouco máis que o dunha rúa da cidade. Talvez a súa acentuada

Capa do libro sobre xogos populares en Pontevedra

discreción no seu vivir e á hora de publicar, característica común con don Casto, axudou a esta falta de coñecemento sobre o seu copioso traballo, aínda que é xusto apuntar o agarimo e recoñecemento que adquiriu na profesión médica e dentro do afervorado ambiente cultural pontevedrés daquel tempo, sería o pasar dos anos o que ensombrecer esta consideración.

Dentro do constante labor que presta atención a diferentes parroquias, cabe destacar o traballo que realizou sobre Salcedo, pioneiro nos estudos de corte histórico, antropolóxico e etnográfico. Lérez non escapou da meticolosa recollida de datos por parte do sabio, así conservamos apuntamentos que nos falan de aspectos tales como lugares, alcaldes, cruceiros, fontes, ríos e pozos, lavadoiros, pontes, estradas e camiños, festas, agricultura, aveños de labranza, calendario de traballos do campo... unha mirada totalizadora que hoxe en día resúltanos útil na pescuda do pasado e a comprensión deste lugar.

Con respecto aos costumes lerezáns traemos a estas liñas algún que outro que Casal e Lois deixou por escrito. Así, por exemplo, compendia enredos e xogos de cativos tales como o lipe, billarda ou estornela, pois das tres maneiras era coñecido. A este xogo dedicou uns exhaustivos apuntamentos da súa mecánica nun traballo precisamente destinado á recompilación de xogos populares e que foi publicado en 2008 nunha coedición entre o Museo de Pontevedra e o Consello da Cultura Galega, cun acaído estudo introdutorio, notas e índice do xa nomeado Fuentes Alende. Destacable tamén foi a edición da súa colección de cantares galegos que abandeirou Domingo Blanco.

Sabemos pois que o xogo do lipe precisa de dous paus redondos e o máis rectos posible, un máis curto e delgado que outro. O «lipe» ou pau máis pequeno, aguzado nos extremos, lánzase a distancia co outro de maior tamaño denominado «pala» ou «palán». Sen deternos en máis detalles anotamos que o propósito é lograr que o «lipe» rebote e voe a maior distancia posible antes de tocar o chan.

Outro enredo ao que se refire Xosé Casal practicado en Lérez, e en outras varias vilas galegas, tiña no Entroido o seu tempo de ser: o xogo das olas. Reunindo previamente pucheiros e potas vellas a trama consistía en formar un corro de polo menos tres persoas (adoitaban ser máis) colocadas a unha distancia regular as unhas das outras. Os xogadores vanse tirando as olas polo aire tentando que non rompan. Existen certas variantes

neste divertimento que agora non nos preocuparemos de indicar, mais cabe sinalarmos que no popular barrio compostelán de San Pedro, durante a Pascua de Resurrección, xogábase a algo moi parecido empregando petos de barro no canto de olas. Este costume foi recollido, amais de por Casal y Lois, por Bouza Brey ou Figueira Valverde.

Herbas de San Xoán

Tamén polo entroido era tradición en Lérez «correr o galo», un hábito repetido nas súas varias modalidades en moitos barrios e aldeas galegas, así como en distintos lugares da xeografía española onde por carnaval o galo posuía un protagonismo especial. Tiña o seu tempo dende o domingo anterior ao entroido (domingo da corredoira) até o martes. Era habitual acompañar musicalmente este costume cunha gaita ou acordeón. Cóntanos José Casal que o sitio preferido para este xogo (hoxe en día sería difícil cualificalo así) era preto da taberna. Para simplificarmos o funcionamento dicir a grandes liñas que se colgaba o galo dunha corda polas patas namentres o participante, cos ollos tapados, trataba de matalo cun pau ou unha espada que brandía. Rematado o «divertimento», o gañador adoitaba entregar o galo na taberna para cociñalo correndo os demais participantes cos gastos da preparación mais o que se comese e bebese, producíndose gran festa.

Na véspera de San Xoán era costume entre a xente de Lérez poñer «o cacho», o recipiente que contén unha preparación a base de auga purificadora, que se di recollida de sete fontes diferentes, e herbas tradicionais, tamén sete segundo a tradición máis estendida, nun ritual que pode buscar a protección contra as meigas e demos así como o purificarse fisicamente e promover a renovación da enerxía do lar. Na mañá seguinte cada quen debe lavarse a cara co preparado do «cacho» que posiblemente pasara a noite ao aire libre para

recibir o orballo ou bendición de San Xoán, talvez sexa mellor facelo musitando unha oración e mesmo mirando cara ao sol. No entanto, Casal ao se referir a esta tradición en Lérez escribe que «o cacho» deixábase na solaina ou balcón con auga e varias plantas como por exemplo fiúncho, follas de casia ou manzanilla. Non deixa de anotar o costume nocturno dos mozos de irse de algueirada polos camiños facendo falcatrúadas.

Para esta simbólica celebración en Lérez da noite de San Xoán comenta tamén Casal y Lois a estendida habitude de poñer un ovo en auga ao chegar ás doce para ver ao día seguinte o que a clara nos vaticinou ou, xa pola mañá, ir ver bailar o Sol ou chantar ramas de loureiro nas veigas. Máis curioso pode resultarnos o hábito de atar as árbores froiteiras, sobre todo no medio do tronco, con ramos de codeso para preservalas das formigas e outros insectos.

Rescato rapidamente algúns costumes lerezáns máis, apresados pola embrollada letra de médico do douto pontevedrés. Ao parecer non existía tradición de «cantar o aninovo»..., nin os Reis, viñan doutras parroquias. Pola semana santa había monumento e cada veciño portaba a súa candeia. Nos bautizos é o padriño quen paga ao cura e este mais a madriña agasallaban o neno cunha prenda «si quieren y pueden...», celebrábase almorzo ou comida á volta da igrexa na casa da parturiente se tiña posibles; por certo, cando nunha casa teñen parto dise

«hai formigas», nas súas notas Casal explica o porqué. Nos casamentos o marido só ou acompañado do seu pai pide aos da noiva o consentimento para casar e falar das amoestacións matrimoniais ou proclamas. Nos enterros despois de que se deita ao morto lavaba o cadáver unha persoa amiga, tamén existían nalgúns lugares persoas que se dedicaban a isto. Pola noite no velorio o finado adoitaba estar alumeado pola luz dos fachoños ou candeas que daban as irmandades ás que pertencía el ou a súa familia.

En fin, poderíamos ampliar bastante estes costumes recollidos por Casal e mesmo dar a coñecer outros moi interesantes, neles topamos con esmorgas en domingo e cegos que tocan a guitarra ou o acordeón nas tabernas, outros por exemplo contextualizan a relación co clero... Coido que o devandito é representativo abondo, mais se o lector interesado vese chamado a descubrir o traballo deste grande erudito estas liñas cumpriron longamente o seu cometido.

Bibliografía

ARES PÉREZ, C. X.: *O animalario do Entroido galego. Mito e tradición*. Ab Origine, Pontevedra, 2023.

BARÁ, M.: «José Casal y Lois, el erudito etnógrafo, arqueólogo y coleccionista». *Diario de Pontevedra*, 18/02/2024. Dispoñible en <https://www.diariodepontevedra.es/blog/milagros-bara/jose-casal-lois-erudito-etnografo-arqueologo-coleccionista/202402181925351292583.html>

CASAL Y LOIS, J.: *Parroquia de San Salvador de Lérez (1870-1912)*. Arquivo Museo de Pontevedra, sinatura 10/3/14, dispoñible en <https://atopo.depo.gal/Record/arc.DEPO00200164751>

CASAL Y LOIS, J., (Fuentes Alende, X. editor): *Costumbres populares: Apuntes acerca de juegos, diversiones, pasatiempos, entretenimientos y juguetes de mujeres y hombres, juveniles y de muchachos*. Museo de Pontevedra & Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela - Pontevedra, 2008.

FUENTES ALENDE, J.: «José Casal y Lois: una figura poco conocida de la cultura pontevedresa». Museo de Pontevedra (*Conoces lo tuyo*), dispoñible en <chrome-extension://efaidnbmnnnibpc ajpcgclefindmkaj/https://museo.depo.gal/documents/75239/137614/casal.cent.cast.pdf>

Crónicas da Avda. Médico Ballina. O campo da Abilleira. Sporting Gallego

José Manuel Ramos González

Moitos rapaces da Avda. Médico Ballina e a Ferreira tivemos os primeiros contactos co balón no campo da Abilleira. Era unha finca en barbeito situada á beira dereita, e en paralelo, á estrada nacional 550 en dirección a Santiago, xusto fronte á casa da familia Ballina. Ao sur lindaba coa vivenda de Celestino Estévez (*Chapelo*) e ao norte co domicilio de Antonio Melero. A súa forma era a dun cuadrilátero irregular, case un rectángulo e, malia ser lixeiramente costa arriba en sentido norte-sur, era ideal e o suficientemente espazoso para acoller unha recua de rapaces xogando un improvisado partido de fútbol. A leve pendente supoñía un contratempo, pero tiña a ventaxa de non facilitar o estancamento da auga, polo que, por moito que chovese, o campo nunca estaba embarrado, o que propiciaba que os rapaces do lugar e arredores, poidesen xogar durante todo o ano.

Localización do campo da Abilleira (cuadrilátero) sobre a actual rotonda
(Foto: Google Maps)

Endexamais se instalou unha portería cos seus paus e largueiros. Esta carencia suplíase con dúas pedras a modo de paus imaxinarios. Alí dirimíanse diferenzas deportivas, e ás veces doutra natureza, polo que pode dicirse que aquel campo constituía un lugar onde forxar caracteres e ir madurando nesas complicadas transicións de neno a púbere e de adolescente a mozo. Era unha aula máis da escola da vida. Moi preto da finca atopábase unha fonte de auga potable e fresca, á que se accedía por unha curta corredoira cuberta cunha parra de uva catalana. Era a chamada fonte da Abilleira. A ela acudiamos os xogadores a beber logo do duro esforzo que supoñía correr detrás do balón, sobre todo as veces que tocaba facelo costa arriba. Se apretaba a fame tiñamos, a menos de cincuenta metros, a tenda do Rapeiro, rexentada polas irmás González López de la Ballina, para avituallarse de lambonadas ou, para os máis doceiros, dalgún que outro refresco ou gaseosa para paliar a insipidez da auga. Por outra banda, a humidade perenne, por mor do rego desta fonte, permitía ao campo manterse verde ao longo de todo o ano.

No extremo sur do campo atopábase un lavadoiro público que recibía o abondoso caudal de auga da fonte, e onde as mulleres lavaban as prendas brancas, sobre todo sabas, poñéndolas ao clareo sobre o céspede. A convivencia entre as lavadeiras e os aspirantes a converterse en émulo dos mellores xogadores da época, non era precisamente moi cordial. En moitas ocasións producíanse unhas acaloradas rifas. As diferenzas derivaban da mala puntería e pouco coidado dos deportistas, de xeito que os xutes non ían ben dirixidos ás porterías para desespero das pobres mulleres que, alporizadas, vían como o seu traballo se volvía estéril ante as pegadas que a suciedade do balón deixaba sobre as niveas e inmaculadas sabas. Ás veces a roupa quedaba como se pasase por enriba dela unha serpe saída dunha lameira. O cume das liortas producíase cando o balón era confiscado por algunha valente muller para vingar as tremendas desfeitas provocadas polo simple afán de facer un gol. Nese intre, dábbase por rematado o partido e perdido o balón para sempre,

entre os lamentos dos frustrados rapaces e os berros das agraviadas mulleres. A pouca conciencia e a insensatez da idade non permitían ás hordas futbolísticas recoñecer o inxusto da situación e, día tras día, as lavandeiras, co corazón nun puño, encomendábanse a santa Verónica, a súa patroa, para que os rapaces afinaran a puntería ou fosen xogar a outro lugar. Como era de esperar, os rezos caían en saco roto ante o empuxe da entusiasta mocidade futbolística e a carencia doutro escenario adecuado para a práctica do deporte rei.

Na noite de San Xoán, o campo convertíase no lugar onde celebrar a chegada do solsticio de verán, por parte da veciñanza, coa tradicional fogueira. A finca era a máis axeitada, xa que no entorno non había perigo de que o lume se propagase máis alá do cordón de seguridade, debido ao amplo espazo libre circundante. A medianoite rexeitábanse os malos espíritos polo lume purificador, e os asistentes daban boa conta das sardiñas e o pan de millo arredor da fogueira, formada polo material inflamable que os rapaces acumularan días antes. Os máis áxiles, e tamén os máis bébedos, atrevíanse a dar arriscados chimpas por riba da masa ígnea. Rematada a pitanza, seguía unha degustación da tradicional queimada para os adultos, aínda que algún neno, máis rillote cos

demais ou que aparentaba máis idade, sempre lograba probar daquel licor que escorrentaba ás meigas, pero atraía os mortais. Ao día seguinte desta festa pagá, a modo de resaca testemuñal do evento, quedaban no campo os restos calcinados e fumegantes que, logo da súa retirada, aínda deixarían unha pegada circular de cinza que sería visible algún tempo antes de chegar o inverno, pois nela non ía medrar o céspede durante unha boa tempada.

Nunca soubemos quen era o propietario desta finca, pero estaba aberto por completo ás correrías dos rapaces do barrio. Endexamais fomos reprendidos por ninguén, baixo pretexto de estar a ocupar unha propiedade privada, polo que considerábase a Abilleira como un espazo público, aínda que as lavandeiras non eran da mesma opinión.

Por mor da modernidade, e en particular das necesidades urbanísticas e do tráfico rodado, o improvisado campo de fútbol e o lavadoiro desapareceron no ano 1987 debido á apertura da Avenida de Compostela que se unía á estrada nacional 550. A finca foi expropiada para construír nela unha rotonda que permitía bifurcar o tráfico entre ambas estradas. Deste xeito,

Sporting Gallego (ano 1971).

Ringleira superior, de esquerda a dereita: José Luís Cochón (entrenador), Pepe Núñez, Simón, Casás, Zamora, Chini, Emilio Olivares, ¿?, Juan Agudo.

Ringleira inferior, de esquerda a dereita: Pepín, Dámaso, ¿?, ¿?, ¿?, Sansón, Quique Loes. (Foto cedida por Pepe Núñez)

Cabeceira de nova sobre un partido do Sporting Gallego contra o Marín C.F. (El Pueblo Gallego 13 outubro 1971)

o verdor da natureza deu paso á artificial negrura do asfalto, deixando á barriada orfa dun espazo de lecer insubstituíble. A finais do ano 2011 abriuse un acceso cara Monteporreiro pasando polos arredores do mosteiro de San Benito, quedando o lugar definitivamente irrecoñecible.

Do campo da Abilleira saíron moitos xogadores do que sería o primeiro equipo xuvenil federado da Avda. Médico Ballina, o *Sporting Gallego*. A sede deste equipo, xurdido a iniciativa de varios mozos do barrio, foi o bar Novo.

O bar Novo foi dos primeiros establecementos da rúa en ter televisión. Alí puidéronse ver os triunfos do Real Madrid naquelas copas de Europa en branco e negro. Estaba rexentado por Manuel Novo e a súa muller. Tamén de cando en vez atendían a barra as dúas fillas Conchita e Merchi, e o fillo máis novo, Manolo.

Asiduos clientes do bar fundaron o *Sporting Gallego* no verán do ano 1971. Ás veces citado erróneamente como *Sporting de Lérez*. Lembro a Emilio, xenro de Novo, como o seu primeiro presidente facendo as funcións de utilero; a Pepe Núñez, coñecido fotógrafo pontevedrés, como o porteiro do equipo; a Simón, baluarte na defensa, veciño da Ferreira. O xogador máis destacado era un mozo ao que chamaban Pepín, un extremo esquerdo baixiño pero veloz como un raio. A maioría dos xogadores eran de Lérez. O entrenador era José Luís Cochón Garrido, tamén veciño da Ferreira.

A súa camiseta era vermella atravesada por unha banda horizontal de cor branco, o pantalón tamén era branco, pero as medias resultaban un tanto aleatorias, pois cada xogador aportaba o que podía, debido á precariedade económica dun club de recente creación formado por mozos afeccionados ao deporte rei, con moita ilusión, pero con poucos ou ningún recurso.

Dende o bar Novo saíamos os máis cativos para acompañar aos xogadores que parecían profesionais aos

nosos ollos. Semellabamos os nenos do conto do frautista de Hamelín detrás dos nosos heroes. Acudiamos ao campo da Xunqueira do Cobo, case sempre convertido nunha lameira, para ver como o equipo se enfrontaba aos clubs do grupo XV do Campeonato Provincial Xuvenil de segunda categoría. A súa primeira andadura foi na tempada 1971-72, na que competiu nunha liga xunto con

5 equipos máis: Salgueiriños, S.D. Mourente, Sporting Barca, Marín C.F. e Salcedo. Non tivo un estreno moi afortunado, pois o primeiro partido, disputado o 26 de setembro de 1971, o perdeu contra o Marín C.F. por un contundente cero a cinco. Xogaba como local no campo da Xunqueira e como visitante no Carrasco, campo da federación en Marcón. Nesa tempada rematou no penúltimo lugar da clasificación. Na tempada 72-73, a segunda categoría de xuvenis incrementou equipos. Deste xeito, o *Sporting Gallego* enfrontaríase, no grupo XVIII, a Pontevedra C.F., Salcedo, S.D. Teucro, Choco, Sporting Barca, C.D. Lérez, S.D. Mourente, Marcón Atlético, Arcade C.F., D. Alba e Canarias. Tan discreta foi a súa sorte, que rematou a liga de último. Incluso chegou ter, na taboa clasificatoria, tres puntos menos por unha sanción federativa debido a unha incompatibilidade. Pero a pesar da desfeita deportiva, cando o *Sporting Gallego* marcaba un gol, para nós era toda unha festa xa que era o equipo do barrio. Era o noso equipo e, malia perder case sempre, nunca deixamos de animalo. O *Sporting Gallego* tivo unha vida efémera. Durou dous anos, e os seus resultados deportivos, como xa vimos, non acadaron moitos éxitos, porén foi a primeira referencia futbolística importante dos nenos da avenida médico Ballina, xa que o equipo de fútbol con máis tradición e arraigo na parroquia, o C.D. Lérez, estaba máis vinculado á barriada do Burgo, onde o seu presidente, Raimundo Piñeiro (Pechecho), tiña a súa vivenda e o seu negocio de xastrería.

A mala andadura deportiva minou a ilusión inicial dos seus fundadores e xa non se inscribiría na seguinte temporada, datando a súa desaparición en decembro de 1973, onde desaparece das novas deportivas dos xornais para lamento dos poucos, pero fieis seareiros.

Hoxe, o campo da Abilleira e o *Sporting Gallego*, forman parte da historia do barrio e lembrámoslos coa nostalgia das enriquecedoras vivencias dunha infancia leda e dunha xuventude que quedou atrás polo inexorable paso do tempo.

O Carranco, unha taberna emblemática de tres xeracións

Mercedes Cons Gómez

José Cons Fernández, o Carranco.

O Carranco foi un negocio que pasou por tres xeración da mesma familia: José o Carranco, o fundador; Mercedes Gómez, nora, e Merchi, neta. Estaba situado no camiño vello, lugar da Torre.

A orixe desde establecemento remóntase ao mes de outono do ano 1934, cando meu avó, José Cons Fernández, coñecido como o Carranco, pediu unha licenza de apertura ao Concello de Pontevedra para montar un bodegón ao que bautizou como Bodegón Casa Carranco. Contoume que decidira facer isto porque, nese ano, a colleita de viño fora moi espléndida e, polo tanto, tiña que sacalo da bodega e vendelo.

O nome de "Carranco", puxéronllo ao meu avó cando era pequeno. Un cliente contoume que, un día, as xornaleiras levárono dentro dunha cesta a unha leira chea de cotos de millo. Era moi inquedo e dicía: "Papá, é o Carranco!" con tanta insistencia que lle quedou o nome.

Foi un home moi vencellado á parroquia. Participou na sociedade de agricultores, na mutua gandeira e foi membro activo de *Juventud Lerezana* e da *Caixa Rural*. Os seus saberes agrícolas e de coidados animais estaban sempre dispostos a auxiliar desinteresadamente a calquera veciño que os precisase.

Nos primeiros tempos da taberna, tivo a axuda das súas fillas, daquela solteiras, que eran unhas boas mozas. Vendía o viño e os que acudían a bebelo traían as súas viandas para acompañalo.

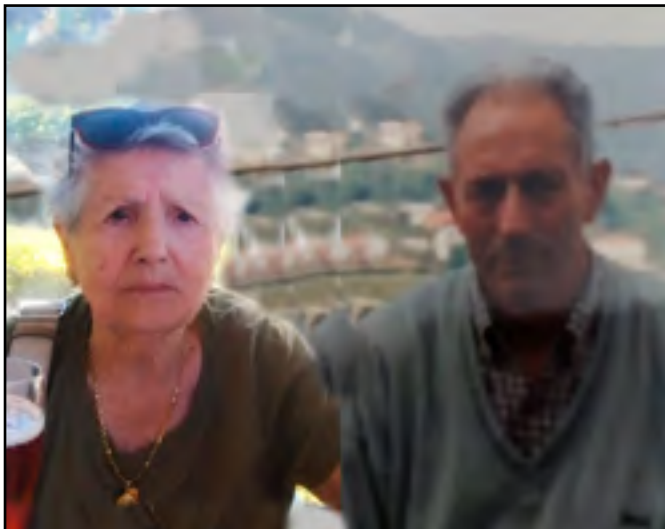
Desta época non teño moita información, pero si que, cando o meu pai, Enrique, era pequeno -a redor de once anos-, a casa onde estaba o bodegón ardeu por culpa dunha chispa e desfixo todo o que había dentro: barrís, botellas, etc. Só quedaron en pé as paredes de pedra. A maior sorte foi que o meu avó deixaba durmir no faiado do bodegón os peóns que traballaban nas vías do tren, pero esa noite marcharan para as súas casas.

Meu avó, o señor José o Carranco, pasou a titularidade do Bodegón Casa Carranco á súa nora Mercedes Gómez. Ela, xunto con Enrique -o seu marido e tallista de profesión- comezou a explotación do local, ao que chamaron Bar Carranco, ata a súa xubilación.

Vou relatar algúns recordos desa época. O bar estaba aberto todos os días do ano. Só pechaba por causas moi especiais ou graves. Daquela xa se servía un pouco de todo: viño, cafés, licores, menús, bocatas...

Primitivo local do Bodegón casa Carranco.

Mercedes Gómez coa axuda do seu marido, Enrique o Carranco, rexentou o bar durante moitos anos.

A clientela formou unhas peñas para xogar ás quinielas de fútbol: a Peña Carranco e a Peña Torre, constituídas por clientes habituais. Na sobremesa xogábanse partidas de cartas: ao secayó, á brisca, ao tute... tamén ao dominó.

Como seareiros daquela época recordo moito o señor Paco o Peneireiro, o señor Joaquín o Redabouxo, Manolo Balichas, Xosé o Pequeno, Lisardo Rúa, Albino, Modesto, Manolo Leandro, Manoliño da Rosa, os Labaradas, Pepe o Tobío e moitos máis.

Daquela aínda se fumaban Celtas cortos, farias, puritos e puros dentro do local. Ás veces, había un fume denso que case se cortaba, pero ninguén protestaba. Tomábase viño clarete en vasos estreitos coa raia no medio. Este viño viña das bodegas Rofer, que estaban preto do local.

O bar non tiña cociña. Por iso, miña nai tiña que atravesar todo o patio ata chegar á casa onde a miña avoa Carmen preparaba as comidas para levalas ao bar.

Fronte ao bar estaba a escola da Irmandade. Os nenos saían ao recreo e viñan ao patio grande, onde xogaban ao fútbol, ás bólas e a outros xogos infantís da época. O campo estaba rodeado de viñas, árbores froiteiras e mesas de pedra onde, no verán, os clientes se sentaban a tomar o viño e as tapas. Nalgúns momentos, neste gran patio meu avó organizaba bailes amenizados por orquestas de renome que resultaron moi concorridos.

Nos días de feira, á volta, a xente pasaba polo Carranco para comer as viandas que preparaba miña avoa. Viñan de Verducido, Campañó, Xeve, Castelo, Ramallás... Sempre había callos, carne estofada e cocido. A xente marchaba encantada pola atención e polo exquisito sabor da comida.

Os domingos pola mañá era a hora do vermú: Martini e Cinzano. Cando xogaba o Pontevedra CF no campo de Pasarón, o local enchíase de xente para tomar café e fumar un puro, antes do partido. E ao volver, se o club gañaba, comentaban con alegría o partido mentres tomaban un viño.

Tamén houbo grandes concursos de chave organizados polo meu pai, Enrique o Carranco, que atraían participantes de diversas parroquias porque se repartían máis de 30 premios; o primeiro premio era sempre un ou dous carneiros e algo máis. Cada concurso podía durar ata dous meses.

Nalgúns destes concursos, os participantes non pagaban por tirar: conseguían os tickets coas consumicións. Un dos que sempre gañaba algo era un tal Sabino, da Gándara. Tamén o señor Lorenzo, que tiña un taller de coches fronte á farmacia, e o seu irmán, tamén apelidado Lorenzo.

O xogo da chave consistía en lanzar dez pesos e dar no centro da chave. Non era doado. Foron momentos de gloria para o local, que sempre estaba cheo.

O máis consumido era o viño branco da casa. A xente tamén tomaba tinto e catalán, servido en cuncas, medias cuncas ou xerras. Miña nai, os domingos pola mañá, facía empanadas de trigo, de carne ou de bacallau. Era tal a aceptación que tiñan que non quedaba nin un anaco delas. A xente incluso reservaba para levala á casa. Recordo o tapiceiro Pereira, que sempre dicía: "Póñame un cacho de folla de castiñeiro", porque a masa da empanada era moi fina.

Don Antonio Odriozola, a súa muller Lola, cos seus canciños e unha camelia na solapa da chaqueta, viñan comer cada fin de semana.

Polo Nadal, o meu pai montaba unha árbore chea de agasallos e facía un sorteo tipo cesta. Sorteaban tamén tres lotes de botellas.

No verán, o colectivo Nativos de Lérez organizaba un gran xantar aberto ao público, en homenaxe a un veciño destacado da parroquia, entre os homenaxeados lembro a Manolo o Lanudo, o propio Carranco (meu avó), Blanco Tobío... A celebración era no noso bar, na horta baixo unha carpa.

Galiano, o Churrueiro, viña ao patio do Carranco no inverno para preparalo e traballar nel no verán.

Xuntanza de Nativos de Lérez (2001). Daquela xa participaban as mulleres.

Unha das primeiras televisións que se instaláron nas tabernas da redonda foi na do Carranco. A xente xuntábase alí para ver a programación que non tiñan nas casas.

A miña prima Lolita cedelle a miña nai o selado das quinielas. Máis tarde tamén se selaban primitivas e outros xogos. Foron atractivos que contribuíron a aumentar a clientela.

En 1990 fíxose unha reforma que modernizou o local e, ademais, na parte traseira habilitouse unha terraza cunha parra que creaba un ambiente fresco nos días de sol. Nese ano xa comezou a rexentar o negocio a terceira xeración: a neta Merchi.

Os venres e sábados había callos e empanada de millo, sempre cun pincho de balde coa consumición.

A Peña dos Venres facía unha xuntanza mensual no bar cun menú de callos e rosca da señora Carmen (panadeira do Faro do Cimbelo). Viñan Senito, Carlos Magdalena, Manuel Tesouro e outros.

O meu pai contaba que antigamente moitos carteiristas frecuentaban o bodegón: Venerando, Pepa a Loba, Catro Ollos... Disque se a alguén lle desaparecía a carteira, eran eles quen a recuperaban. Catro Ollos morreu de súpeto diante do local. Para evitar complicacións administrativas, puxérono nunha escada e levárono á súa casa.

O día de defuntos era tradición que moita xente viñese á do Carranco despois de saír do cemiterio. Asábanse castañas e os clientes tomábanas regándoa con viño novo.

Como se vén dicindo, a taberna do Carranco contou co favor de público variado. Na primavera de 1995, reuníanse nela un grupo de amigos que habían ser os fundadores da asociación cultural Cedofeita. Estaban Benigno, Pepe, Jaime Barreiro, Raimundo, Jaime Iglesias, Qinteiro e outros dos que lamento non recordar os nomes.

Durante moitos anos servíronse comidas, tapas e ceas, pero coa pandemia do covid-19 (coronavirus), a popular taberna do Carranco pechou as portas.

Merchi Cons, tras a barra, despois da reforma do local.

Novos cultivos en Lérez (XXII): a herba limón ou citronela

Pepe Álvarez Castro

A primeira vista, unha mata de herba limón podería confundirse coa invasora “herba da Pampa” que invade terreos e beiras de estradas. O seu aspecto, con múltiples talos apertados e que rematan en longas follas, non se diferencia moito da planta antes citada. Para despexar dúbidas basta con apertar entre as mans unhas follas e ulir o perfume a limón que desprende.

A herba limón, de nome científico *Cymbopogon citratus*, é orixinaria das zonas tropicais de Asia e estendeuse a América e África. Dende hai un tempo, empezou a cultivarse na nosa zona, de xeito moi minoritario debido a que non resiste os fríos invernales e necesita unha protección axeitada con cubertas anti-xeo. A mellor alternativa é plantala nunha maceta de tamaño grande, o que permite resgardala nas épocas adversas.

É unha planta perenne, pertencente á familia das gramíneas, ou sexa parente do trigo, centeo e outras, moi interesante polo uso culinario e medicinal que proporciona. Acostúmanse empregar os talos e follas en fresco pero admite a desecación para poder usala en calquera ocasión, sobre todo en infusións, soa ou con outros acompañantes.

Unha bebida que se elabora con ela e que é moi popular en países cálidos, obtense mediante unha infusión de herba limón e xenxibre, engádese un pouco de zume de limón e unha cullerada de mel (segundo o que apeteza); debe servirse moi fría. Na cociña asiática emprégase moito e entra na composición dos currys. As follas verdes e os talos tenros adoitan empregarse en ensaladas,

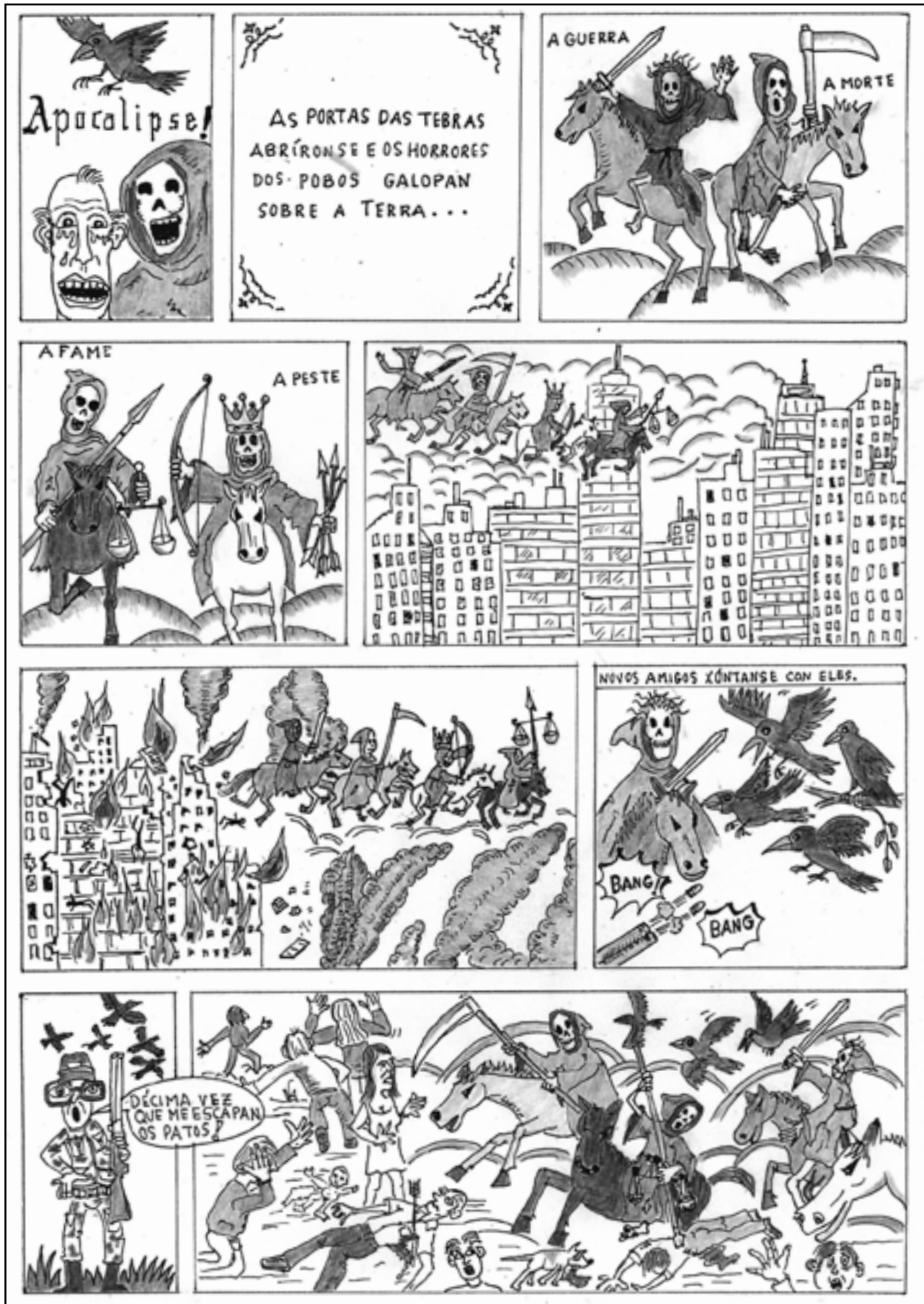
ás que achegan un toque aromático moi agradable. Non imos entrar nos usos medicinais pero cítase o poder das súas infusións como dixestivas, carminativas (contra os gases) e no reforzo do sistema inmunitario; entre moitas persoas hai unha verdadeira devoción polo uso desta planta á que atribúen todo tipo de bondades. Tamén se utiliza como repelente contra os insectos e o aceite de citronela é un compoñente habitual das locións que se mercan nas farmacias como protectoras contra os mosquitos.

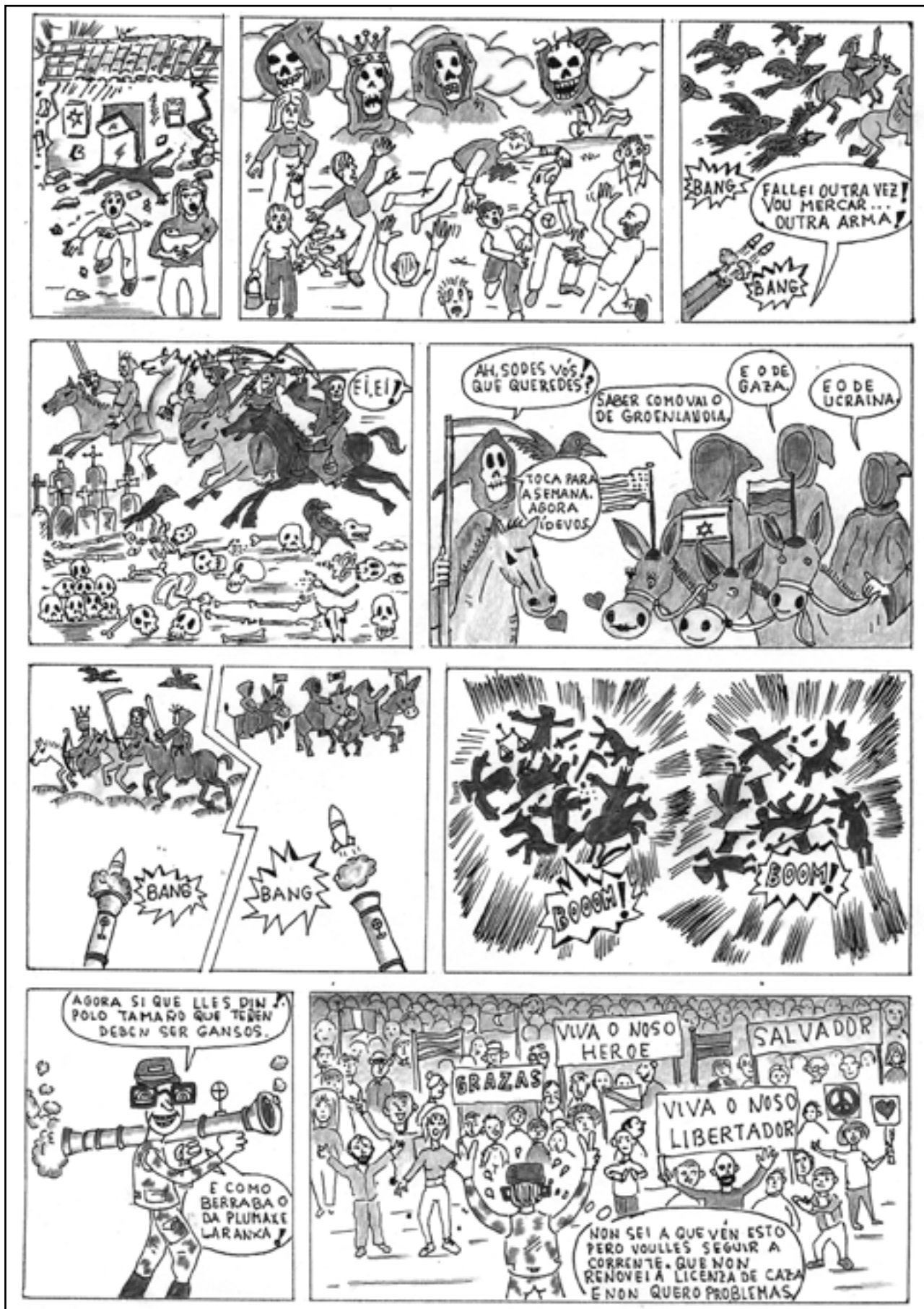
O seu cultivo pode facerse a través da plantación de sementes ou adquirir xa a planta xerminada; non require especiais coidados agás a protección contra o frío e regala segundo as necesidades.

Humor

José Manuel Castro Méndez

A arte, a IA e os desertos infinitos

Fina Casalderrey

Vai alá ben tempo e non se me foi da cabeza a sobremesa familiar dun sábado no que o xornal local recollía en grandes titulares: *La inteligencia artificial triunfa en Edugal*. O software EMI íalle atopar traballo a toda a mocidade galega! Malia non sermos ninguén de nós expertos en altas tecnoloxías -eu, no último elo da cadea-, a conversa centrouse na IA. Os distendidos comentarios desembocaron nun caudaloso río, “axitado” diría, mais sen sangue que o turbiase. Emerxeu o nome do Nobel de Literatura chino Mo Yan, quen admitiu no seu día que recorrera ao ChatGPT para preparar o seu discurso laudatorio en honra ao seu amigo Yu Hua. Mo Yan, manifestara sentirse bloqueado e pediulle a un estudante de doutorado que utilizase o devandito chat para redactar a loanza no seu nome. Logo de lle poñer unhas palabras chave relacionadas coa vida e obra do amigo homenaxeado, en cuestión de segundos obtivo un discurso de máis de 1000 palabras, polo visto, cun estilo literario digno dos mellores clásicos universais.

Foi sonado, tamén, o caso da escritora xaponesa, Rie Kudan, quen afirmou ter utilizado a intelixencia artificial para o relato *Tokyo Sympathy Tower* polo que lle concederon, en 2024, un dos premios máis prestixiosos do seu país, o Akutagawa. O xurado eloxiou a prosa de Rie Kudan como “impecable”.

Entre incredulidades, bromas e grolos de café, a un dos comensais deulle por buscar no móbil o cuestionado ChatGPT coa intención de obter algunha proba fidedigna de canto podía haber de certo nesas afirmacións. Os demais colaboramos achegándolle polifónicas ocorrencias:

-*Ponlle que faga un relato sobre un escritor frustrado.*

-*Haberá que poñer algo máis! Dille que viva en Lérez, Pontevedra.*

-*Limitalle a tres o número de páxinas. Non imos dedicarlle a tarde enteira!*

-*Mételle algo de compango... Que teña un fillo moi problemático!*

A espera non durou máis dun par de segundos. Axiña, na pequena pantalla apareceu un relato de tres páxinas, coherente, que respondía a aquelas irreflexivas premisas. Hei dicir que me sentín subitamente rara, coma se entrásemos roubar nun supermercado.

- *Si, está correcto -recoñecín-, pero fáltalle “algo”. Non ten esa pulsión que transmite emocións. Tamén lle falta intriga...-teimeí.*

- *Porque non lle puxemos que tivese en conta esas condicións...*

- *Queredes dicir que, a partir de agora, crear unha historia de ficción vai depender exclusivamente da habilidade para manexar o devandito chat?*

- *É que iso tamén ten o seu aquel! Un alumno meu presentoume un traballo utilizando o primeiro que atopou na rede, sen se molestar en lle suprimir indicacións do estilo “para ampliar información pulsa...”, co cal xa se estaba delatando.*

- *Non é de agora que para nos centrar nun tema, o primeiro é documentármolos. Antes recorriamos á experiencia propia, mais tamén ás enciclopedias, libros, hemerotecas, arquivos... E hoxe, pola instantaneidade, botamos man das redes. A intelixencia natural sempre se aproveitou do que, antes, descubriron outros!*

- *Pero nós poñemos a bibliografía, as testemuñas..., as fontes en definitiva -retruquei-. A propósito, ponlle aí de onde sacou o relato.*

A resposta aínda me desconcertou máis, foi algo así como que non tiña acceso a ese tipo de información. Pensei nun supermercado que ofrece produtos roubados, por iso non pode indicar a procedencia. É dicir, trataríase do GRAN PLAXIO UNIVERSAL, sen oportunidade de rastrexo. Os que idearon a aplicación non o permiten e nós non poderíamos descubri-lo, non temos capacidade para lelo todo; a non ser que a ousadía inste a alguén a plaxiar *El Quijote*, poño por caso, ou que a casualidade provoque que un lector se recoñeza a si mesmo nunha obra allea. A diferenza entre estes hipotéticos casos co que nos ofrece o ChatGPT é que, este xa escolle por nós a quen plaxiar. E, dado que copia de miles, miles e miles de verdadeiros orixinais, non é detectable polo ser humano; ademais non está regulado, non hai delito, pois, por moito que nas bases dos concursos literarios comecen a incluír, dende hai un tempo, un novo punto: “Non se admiten textos xerados pola IA”.

-É como roubar a mancha, sen cámaras. Porén, se alguén coincidise contigo nas premisas que lle metes, saíralle un texto idéntico, supoño! -insistín en verlle as tachas.

Probamos a repetir as condicións e o programa devolveunos un texto diferente do da primeira vez. Impresionante! Seguía a ser correcto, aínda que continuase precisando deses “retoques” persoais que lle dan unha maior pulsión emocional e que, quizais, tivesen que ver coa pouca habilidade nosa no manexo do chat, ou porque era dos de balde... Dende logo, se é posible, tal como parece, “escribir” unha historia utilizando este método, a min invádeme un desconcerto estraño que se parece moito ao desacougo e certa “tecnofobia” puntual.

Talvez, no momento en que este texto se publique, a perfección da IA sexa tal que revolucione completamente,

non só o mundo empresarial, a economía, a medicina... como parece ser, senón tamén a literatura e o que entendemos por creatividade en xeral; á fin, cando elaboramos unha obra artística, aínda que innovemos, partimos consciente ou inconscientemente do mundo que coñecemos. Non somos deuses capaces de crear da nada. Se, como advertía Carme Artigas - copresidenta do Consello Asesor de Intelixencia Artificial da ONU-, no Foro da Toxa celebrado o 5 de outubro de 2024, a IA é a única tecnoloxía que pode seguir a evolucionar sen a intervención humana, deberíamos comezar a nos preocupar polos efectos colaterais que nos pode carrexar o feito de que estas novas tecnoloxías estean en tan poucas mans.

O premio Nobel de Física 2024 foi para Hopfield e Hinton, dous pioneiros da IA. Como diría C. Casares, oxalá sexan boa xente.

Non sei se lles atribuír parte da responsabilidade ao escritor británico Aldous Huxley e ao seu sonado *Un mundo feliz*; xa daquela (1939) falaba de “hipnopedia” e de manexar as emocións por medio de drogas que mudaban radicalmente a sociedade. A IA é un instrumento de poder que constrúe verdades, os donos das grandes tecnolóxicas son os verdadeiros amos do mundo... Tamén podería culpar ao estadounidense Bernard Wolfe por publicar *Limbo* (1952). Unha historia de ficción na que, despois dunha guerra aniquiladora, coma todas as guerras, o ser humano comeza a mutilarse voluntariamente na procura dunha existencia menos turbulenta. Ou talvez deberíamos responsabilizar ás “ablacións informativas”, que aparecen no medio doutras informacións, facéndonos “lobotomías” que varían a nosa percepción do que nos rodea. Se penso en “redes neuronais artificiais”, “intelixencia artificial”..., sen engadir “uso ético”, éntranme incertezas que se parecen ao medo.

Ata unha herdeira de Inditex de mentira, coa fin de nos estafar; aparece nas redes falándonos de trucos para satisfacer a nosa avaricia.

Todo isto da IA, desacógame abondo. Xa nos queda obsoleto aquel vello razoamento de que o coitelo é un bo invento e que, en todo caso, malo é o uso que algúns fan del. Aquí o “coitelo” é máis complexo, ten infinitos e afiados gumes que nos impiden agarralo polo mango. O tema precisa de urxentes debates.

A conversa concluíu nos beneficiosos inventos, dende a luz eléctrica -por certo, parece ser que Pontevedra foi a primeira cidade galega en desfrutala- á lavadora... e deixamos o de “arranxar o mundo” para outro día.

Non sei se por analoxía ou por contraste, venme á memoria *Dúas palabras*, un conto de Isabel Allende incluído en *Cuentos de Eva Luna*, de 1989. A protagonista, Belisa Crepusculario, sabe que as palabras andan soltas, sen dono, e que calquera cun pouco de maña pode apreixalas para comercializar con elas. Belisa percorre o país vendendo palabras: por cinco centavos entrega versos que aprendeu de memoria, por sete mellora a calidade dos soños, por nove escribe cartas de amor... Do mesmo xeito vende contos, pero non son contos de fantasía, senón longas historias reais que recita de corrido. Plaxio?

A min, que xa vivín o gozo do esforzo no proceso creativo, ese momento máxico no que cres que estás a “descubrir a pólvora”, convencida de que ninguén fixo antes ca ti algo semellante; a min, digo, que xa experimentei o pracer íntimo de me sentir “inventora”, éntrame desasosego polo presente e futuro das novas xeracións. Chegaralles todo feito, opinado, imposto... sen se decataren? As verdades, os feitos, serán unha creación das redes sociais?

Diante dun paro tecnolóxico universal, serían capaces de escribiren á man, sen procesador de textos, unha historia coherente, un ensaio... tal como fai aínda o ilustre profesor X. Alonso Montero? Anularanlles pouco a pouco a capacidade de cambiar o que lles resulta hostil mutilándolles a neuroplasticidade?

Por outra banda, figúrense vostedes que eu fose quen de xerar este artigo co ChatGPT, mudaría esa circunstancia as súas valoracións persoais sobre a calidade do mesmo?

Complicado...

Se puidese desprenderme de prexuízos e melancolías, se a esperanza que aínda conservo de colleitar algúns futuros me alumease por dentro, se soubese manexar a IA, abofé que a invocaría -aproveitando que Cedofeita sae do prelo arredor do Día Europeo das Linguas- para que argallase unha fórmula milagreira. Introduciríalle esta frase “Verdadeiro pacto pola lingua” e unhas palabras do filólogo e actual presidente da RAG Henrique Monteagudo: “O barco vai contra as pedras. Urxe un golpe de temón” (*La Voz de Galicia*, 11/10/2024). Pediríalle que redactase, por min, un artigo magnífico, apoteótico e, sobre todo, con forza abunda para convencer a xente do meu tempo de que temos que recuperar a transmisión xeracional da lingua, de que a mocidade e a rapazada teñen dereito a gozar do espléndido herdo. Meteríalle, a modo de premisa, os últimos datos sobre o uso do galego publicados polo Instituto

Galego de Estatística que corroboran como mingua o número de falantes con respecto a anos atrás (a implantación do Decreto de Plurilingüismo de 2010, só conseguiu que a xuventude se fose da lingua); apelaría ao privilexio que supón, á riqueza cultural que implica coñecer; preservar e espallar a lingua dos nosos devanceiros; recorrería á responsabilidade que temos uns e outros e que deberíamos asumir, de que en galego tamén se pode nomear o mundo. E faríao de maneira maxistral. Á fin, a IA non mostra esgotamento físico e tería que ser quen de convencer ao pobo do que eu, coa miña capacidade real, non son quen.

Cada 26 de setembro, dende comezos do s. XXI, o Consello de Europa promove dita celebración, na intención de impulsar o rico patrimonio cultural que significa a diversidade lingüística no vello continente. En setembro de 2023 falouse por primeira vez en galego no Congreso dos Deputados... Emocionante! Porén, moitas medidas non se están a poñer en práctica.

Insisto, se tivese habelencia abunda, faría un artigo diferente, as miñas palabras servirían de elixir que -coma un soro intravenoso directo aos sentimentos, mais tamén directo á “intelixencia natural” e á responsabilidade de todos e de todas nós e, por suposto cunha dose múltiple para os nosos gobernantes- convencesse a todas, a todos, para lles darmos a volta aos datos demoledores (os reais). “Non se trata de impoñer a lingua, senón de dar exemplo social e político” (Víctor Freixanes expresidente da RAG. *Faro de Vigo*, 31/ 12/ 2024). Mentres non o consigo, continuo a alimentar a miña esperanza lembrando os docentes que, malia os ventos non favorables, utilizan atractivas e convincentes prácticas; tamén os neofalantes -inmigrantes ou non- que, dende un esforzo superior ao de quen tivemos a fortuna de mamar a lingua dende o berce, se comprometen en coñecela, usala e amala; tamén a aquelas persoas que,

con entusiasmo contaxioso, espallan o galego alá por onde van, en diferentes universidades do mundo, no alumnado de distintas nacionalidades que se apunta a aprender galego nos Cursos de Verán *Galego sen fronteiras* que a USC e a RAG organizan cada ano en Compostela e, sobre todo, a esa rapazada que, grazas á comprometida transmisión xeracional dos seus proxenitores, xogan, fan deporte, soben contido ás redes... en galego de xeito espontáneo porque levan o compromiso tatuado na epiderme da alma conscientes de que en galego tamén se pode voar por riba dos tellados do universo.

Ah! Non me delaten, pero ata eu enganei á IA! Pedinlle ao programa *Gemini* que me axudase a “crear” imaxes para ilustrar este artigo -as contradicións do ser humano- e, cando lle dixen que escribise nun barco a palabra GALEGO, non soubo. Mudei de táctica e pedinlle que puxese no barco o debuxo: “GALEGO”, daquela caeu na trampa. Vese que a IA aínda non sabe que GALEGO é unha palabra chea de significado. Os límites da IA son tan infinitos que se poden achegar perigosamente aos desertos infinitos.

Este artigo rematouse xusto un ano antes do momento en que Ray Bradbury sitúa o relato “Os longos anos” -abril de 2026- incluído en *Crónicas Marcianas*. O protagonista, Hathaway, puido soportar a soidade en Marte “fabricando” unha familia grazas á IA.

De conversa

Tino, un home que non esquece a súa Gándara natal malia levar vivindo moitos anos en Pontevedra

Jaime Barreiro Montes
Xaime Iglesias González

Falamos toda a tarde. Case se nos fai de noite no refuxio que ten na Gándara Adamantino Barreiro Blanco, máis coñecido por Tino, da familia dos Mujino. Reunímonos con el, na compañía dos seus fillos, Ana e Tino, sobre as cinco e media da tarde, sentados comodamente arredor dunha mesa ao abeiro dunha pérgola que permitía

circular o aire suavemente. O tempo pasounos voando naquel ambiente agradable, de conversa fluída, chea de anécdotas.

Tino naceu na Gándara en 1933. Viviu no lugar ata que casou con Chelo en 1959, ano no que se instalou en Pontevedra. Pero sempre conservou especial querenza polo

chan que o viu nacer, de tal xeito que coa frecuencia necesaria viña ver e traballar as súas terras.

Vir aquí e traballar na finca era para min o mellor entretemento. Agora xa non fago case nada, pero teño criado coellos; sementado patacas, ervellas, fabas; plantado tomates, pementos, cebolas, repolos... e facía un viño que aínda hoxe me din ser exquisito. Nunha ocasión comprei un bocoi que estaba cheo de tornos por dentro. A explicación que me deu o vendedor foi que, talvez, viñese no tren, cheo de viño e na estación, os ferroviarios ou maleteiros o furasen para sacarlle algo de viño e logo tapaban os buracos con esas pezas.

De pequeno, Tino foi á escola que no Pasarón poñía D. Juan Laredo, un bo mestre, onde aprendeu a ler, escribir e contas. Despois completou estudos básicos nun colexio de Pontevedra e, á hora de aprender un oficio, ingresou na desaparecida *Escuela de Trabajo* situada na rúa do Rouco, xunto a actual praza de Barcelos.

Cando era rapaz, xogaba ás bólas, ao trompo, co aro e tamén ao "fútbol" cunha pelota de trapo, no camiño da Gándara e na Xunqueira. Non había diñeiro para ter unha verdadeira pelota. Cando estiven na "Escuela do Traballo" xogabamos ao frontón. Era fácil que a pelota caese na finca do lado. Unha vez fun buscala e levei un bo susto cun can que alí había.

Na *Escuela de Trabajo* familiarizouse cos traballos de madeira, sinaladamente coa ebanistería, oficio que puxo en práctica cando, con máis ou menos quince anos, comezou a traballar en *Muebles Benito*, taller situado entre O Socorro, hoxe rúa Juan Bautista Andrade e A Torre.

Entre aprendices e oficiais chegamos a ser trinta e dous traballadores. Era un taller de prestixio que non só facía mobles para Pontevedra, senón que se vendían para outras localidades como Cangas, Vigo, Coruña, e mesmo

Madrid. Neste taller coincidín con Enrique Cons, o Carranco, tallista, e ebanistas como José Maquieira de San Vicente, que nunha ocasión propúxome coller un taller en Marín, pero a min faltoume decisión. Tamén lembro vernizadores como Pepe, o Mariñeiro, do Castelo, e Buenhijo (Nijo), da Porta do Sol, un gran profesional.

Tino comenta que neste taller facíase tido tipo de mobles (mesas, cadeiras, camas, mesas de noite, caixas de reloxos, aparadores, etc.), pero os traballos delicados que

requirían moito oficio, Benito encargáballos a el ou a José Maquieira. Eran bos profesionais e de confianza.

Unha das encomendas que eu realizaba era facer caixas de reloxo, non só para colgar nas paredes, senón as que se situaban no chan. Había que darlles a forma axeitada, coas curvas que permitisen que o péndulo non tocasse nos laterais e, ao mesmo tempo, que resultase unha caixa bonita e proporcionada. Eu desfrutaba facendo o meu traballo.

Muebles Benito, malia ser un taller de renome, segundo Tino, non pagaba moito aos obreiros e ata os tiña sen dar de alta na Seguridade Social, práctica tamén frecuente noutras empresas daquela época. Para compensar parcialmente esa falta, cando a muller dun traballador ía dar a luz, Benito corría cos gastos da matrona, unha que el tiña de man.

A min, e supoño que a algún outro compañeiro máis, sempre me pasaba un sobre extra que me animaba a seguir traballando. O de non ter seguro de enfermidade non me preocupaba porque era novo e nunca ou case nunca estivera enfermo. Pero cando ía nacer o primeiro fillo, que resultou ser Ana, falei con el e díxenlle que eu non ía buscar a matrona, que a miña muller ía dar a luz a un sanatorio e que el tiña que pagar os gastos. Enfadouse moito, pero finalmente deume de alta na Seguridade Social.

Vese que Tino, ademais de ser apreciado polo patrón, era unha persoa firme, de carácter, que sabía defender os seus dereitos. Seguramente por iso foi enlace sindical, aquela figura do extinto sindicato vertical, que representaba os traballadores da empresa, neste caso Muebles Benito, que entrou

en crise ao xubilarse o seu fundador e que rematou pechando malia collela novos propietarios.

Quedei no paro durante un tempo, pero facía algúns traballos para sacar unha peseta. Logo chamáronme para Construcciones San José e rematei a vida laboral traballando para a Deputación, primeiro na Cidade Infantil Príncipe Felipe e despois no Hospital Pruvincial; en ambos os dous sitios, realizaba labores de mantemento. Aquí estiven ata 1998 en que me xubilei con corenta e un anos cotizados.

Preguntámoslle como se divertía cando era novo e cóntanos que nunha ocasión, para ir a Lourido el e uns amigos alugaron unha barca e, ao vir de volta, estaba baixando a marea. Tiveron que remar contra o devalo

do mar con gran esforzo polo que se alternaban entre eles no manexo dos remos. Ao chegaren a Pontevedra, foron ao cine e todos quedaron durmidos co cansazo que tiñan.

Divertínme como se divertía a xuventude naquela época. Iamos ás festas de Xeve, Campañó, Mourente, etc. Case sempre en bicicleta. Nunha ocasión, vindo de noite de Santa María de Xeve, perdinme e marchaba cara ao embalse do Pontillón se non fose por un home ao que lle preguntei se ía ben. Tamén frecuentaba os bailes do Chosco, A Cañota... e do interior, se cadra, Cerdedo ou Carballedo. Fun andando aos Milagres de Amil. Gustábame o cine e o chiquiteo, sobre todo, con compañeiros e amigos. Teño ido co Mariñeiro a Xeve, pois tiñamos alá unhas

mozas, e parábase nas tabernas da zona onde tomabamos viño que bebiamos pola mesma cunca, así era o costume daquela.

Despois falamos do seu paso polo exército. A el tocoulle ir pola Marina. Pero antes de entrar en materia militar, Tino cóntanos con certa picardía, unha anécdota vivida antes de embarcar para Ferrol.

Os mozos daquela quenda presentámonos en Vigo para embarcar no Neptuno que nos levaría a Ferrol. Como tiñamos tempo, acordamos ir divertírmolos.

A viaxe a Ferrol no Neptuno foi desagradable. Mareouse tanto que non se tiña de pé. Xa no Cuartel de Instrucción, a roupa que lle deron era apertada; con ela, a instrución

produciulle rozaduras nas axilas; as duchas o mesmo botaban auga quente que, de repente, saía fría; en xeral, alí a vida era dura.

Ao vir destinado para a Escuela Naval de Marin, as cousas cambiaron. Un comandante foi encargar unha caixa de reloxo á de Benito. Este díxolle que o ebanista que as facía estaba na Escuela. Entón, este comandante fixo que me nomeasen cuarteleiro da biblioteca, un destino fácil onde ata podía xogar ao billar e ter as tardes libres. Pero tiven que ocupalas en ir á de Benito e facer a caixa do reloxo do comandante. Este ten vido a comprobar como ía o traballo. Eu non o sei certo, pero penso que Benito só lle debeu cobrar os materiais.

Despois estivo de “repostero” do mesmo comandante e andaba por Pontevedra de compras cun “capacho”, recibindo, ás veces, boas reprimendas por despistarse de levar o “lepanto”, aínda que non se despistaba tanto cando tiña oportunidade de amosar certas licencias picantes.

Ía á praza a facerlle a compra ao comandante, só mercaba carne. O resto da compra facíaa na de Beledo, un ultramarinos que estaba nos Soportais, e aquí aproveitaba para tomar, de vez en cando, un “pinarejo”. Un día a señora do comandante acompañoume á praza e preguntoulle a peixeira como se chamaba un peixe. Díxollo, e engadiu a peixeira, que eses peixes eran os que lle comían a pirola aos náufragos dos barcos que ían a pique. Ela escandalizouse toda.

Ao longo da conversa saíu a colación que Tino superou non hai moito unha operación a corazón aberto. Tino, o fillo, comenta que nos tempos mozos, as pulsacións

do corazón do pai eran moi baixas, polo que puido ser un deportista de éxito de ter practicado ciclismo ou carreiras do fondo. Se cadra, Tino-pai foi un potencial deportista desaproveitado. E así pasamos a falar do Pontevedra.

Fun socio do Pontevedra durante moitos anos. No Pasarón vivín días de satisfacción vendo partidos das tres divisións. Pero un día de gloria foi cando, alá polo 1967, o Pontevedra xogou contra o Real Madrid e gañou por tres goles a cero. Aínda me lembro que un xogador noso, creo que Ferreiro, corría máis ca Gento, aquel fabuloso extremo esquerdo do Madrid. Lembro que nunha ocasión, unha gran avalancha de xente fixo que rompese a grada Norte polo que despois puxeron unhas varandas estratexicamente dispostas para minorar eses movementos de afeccionados.

Pero ademais da operación coronaria, Tino refírenos algunhas doenzas que padeceu ao longo da súa vida das que destaca unha relacionada coa profesión, derivada do contacto con madeiras exóticas coma ukola ou teca (iroko).

Algunhas madeiras de fóra poden producir alerxias, a min tamén. Cando se serraban, a poeira que se formaba causaba tos e certo afogue ao respirar. Ás veces, o simple contacto con elas tamén irritaba a pel. Nunha ocasión fun curar uns eccemas que tiña nas pernas a unha menciñeira de Santa Ana, preto de Ponte Caldelas, e botoume unha crema da que non me permitiu saber o nome. Tamén fun a unha mañosa, a Paxareta, por unha dor no brazo. Naquel tempo era costume ir a este tipo de persoas cando tiñas algunha doenza.

A boa memoria de Tino introduce na conversa sucesos da Gándara. Acórdase de cando caeu na Xunqueira un helicóptero da Escuela Naval; do descarrilamento do tren á altura da casa de Luís, o Nuncio, así como da gran implicación deste nas tarefas de socorro; do intento de facer da Xunqueira un polígono industrial.

Na Xunqueira pescaba sollar coa francada e escalos e muxes coa liña. Tamén cazaba biluricos poñéndome detrás das silveiras. A Xunqueira era unha riqueza. Pastaban as vacas, collíase xunco para estrar as cortes, e as algas levábanse para abonar a fincas. Había que ter coidado coas vellas, lugares de terreo movedizo onde teño visto quedar atrapados cabalos e vacas e a xente tirando por eles con cordas para axudalos a saír.

Actualmente Tino leva unha vida tranquila, metódica e constante como é el, metódico e constante, arroupado pola filla e o fillo. Coida moito a dieta tomando alimentos que frecuentemente el mesmo cociña.

Antes de quedar viúvo non cociñaba nin un par de ovos, pero dende aquela púxenme coas perolas e hoxe preparo calquera comida que chama a atención polo seu arrecendo e polo ben que sabe, que se chupan os dedos.

Foi un pracer falar con Tino, o Mujino, gozar da súa amable compañía e participar da súa alegría por conseguir hai uns días a prórroga do carné de conducir por un ano. Grazas, Adamantino. Grazas tamén Ana e Tino-fillo polo voso agrado, pola cortesía que nos dispensastes e por acompañarnos ao longo da conversa.

Educación inclusiva: entre o discurso e a realidade

Guillermo Meijón Couselo

A educación inclusiva é moito máis que un modelo pedagóxico: é unha postura ética e social que busca garantir que todos os estudantes, sen importar as súas capacidades, xénero, orixe étnica, condición socioeconómica ou calquera outra diferenza, teñan acceso equitativo a unha educación de calidade en igualdade de dereitos. Este enfoque reconece a diversidade como un valor, non como un obstáculo, e promove a participación activa de todos na contorna escolar.

Porque por riba de todo, a diversidade é unha riqueza, non un problema. Apostar por unha escola inclusiva significa crer nun espazo feito para todas e todos, onde cada persoa sexa valorada, escoitada e defendida. Os seus principais beneficios podemos sintetizalos do seguinte xeito:

Principais valores da educación inclusiva:

- Equidade: Dá a cada estudante o que necesita para aprender e desenvolverse.
- Respetto pola diversidade: Valora as diferenzas como parte da aprendizaxe colectiva.
- Dereitos humanos: Defende o dereito á educación de todas as persoas.
- Participación: Fomenta o protagonismo dos alumnos no seu proceso educativo.
- Solidariedade: Promove unha comunidade escolar empática e colaborativa.

Vantaxes dunha educación inclusiva:

- Mellora do clima escolar: Ambientes máis respetuosos, seguros e cooperativos.
- Aprendizaxe significativa: A diversidade de perspectivas enriquece os contidos e as relacións.
- Redución da discriminación: Axuda a combater prexuízos desde idades temperás.
- Compromiso social: Estudantes máis empáticos, xustos e comprometidos.
- Cohesión comunitaria: Vincula a escola con valores de xustiza, equidade e convivencia.

Unha nova cultura educativa.

O profesor Tony Booth, referente mundial na educación inclusiva, resume o espírito deste modelo con esta reflexión:

«Todo ten que ver con valores e, por tanto, ten que ver con que resposta damos á pregunta de como debemos vivir xuntos. Eu creo que temos que persuadir os mestres, os alumnos e as familias de que vivir nunha comunidade onde as persoas axúdanse mutuamente, onde non se decide que hai unha serie de xente que non forma parte desta comunidade, é unha maneira moi bonita e marabillosa de vivir, porque ningún de nós pode saber cando necesitaremos o apoio dos demais».

A educación inclusiva vai moito máis alá de escolarizar o alumnado con necesidades específicas en centros ordinarios. Implica transformar a cultura escolar, revisar as metodoloxías e reorganizar os centros para garantir o acceso, a participación e o progreso de todo o alumnado, sen excepcións.

A inclusión non é un luxo nin unha utopía. É unha condición necesaria para que o sistema educativo cumpra a súa promesa: que ningún talento quede atrás polo simple feito de ser distinto.

Obstáculos no camiño cara a unha educación inclusiva real

Os datos dino claro: a segregación escolar persiste, as brechas de aprendizaxe amplíanse e o alumnado máis vulnerable segue sendo o que menos se beneficia do sistema. Non abonda con compartir o espazo físico, a verdadeira inclusión esixe aprendizaxe significativa para cada estudante. A inclusión educativa demanda políticas valentes, avaliacións rigorosas e unha visión de longo prazo. Algo que só será posible con recursos suficientes e un compromiso político que permita que as leis e decretos aterren no corazón das aulas.

Non seremos quen de negar avances na inclusión. Que este concepto apareza reflectido nas principais leis educativas estatais e autonómicas non é un detalle menor. É, de feito, un paso esperanzador que debера animarnos como sociedade a reaccionar, a mobilizarnos para crear as condicións reais e necesarias que permitan que a inclusión, máis alá da teoría, chegue a sentirse e a vivirse nas aulas, no día a día do alumnado.

Pero que se teñan dado pasos nesta dirección non pode ocultar que as dificultades persisten, especialmente cando nos afastamos do plano normativo e afrontamos a realidade dos centros educativos.

Cómpre afrontar retos estruturais pendentes do sistema educativo, entre eles debemos destacar:

Falta de recursos humanos: Escaseza de profesionais de apoio (PT, AL, orientadores).

Formación insuficiente do profesorado para atender a alumnado con TEA, TDAH, Altas Capacidades...

Ratios elevadas: Aínda que existen certas medidas de ponderación en casos con NEE, estas limitanse a informes oficiais, a meros cálculos numéricos, e distan de reflectir e atender as realidades complexas das aulas.

Barreiras contextuais de aprendizaxe: Obstáculos que non dependen do alumno (familias desestruturadas, pobreza económica e cultural, desregulación emocional, ausencia de referentes, inmigración, ...), pero que interfíren gravemente na súa aprendizaxe e precisan de atención educativa.

Non abonda con vender un tónico milagreiro, un novo “bálsamo de Fierabrás” que remedia todos os males da educación, pero que, cando nos asomamos ás aulas atopamos, máis que inclusión real e efectiva, unha coreografía de boas intencións con escasa partitura.

Porque a inclusión non se decreta a golpe do BOE ou do Diario Oficial de Galicia, nin se colga en pancartas nas portas dos centros. A inclusión constrúese con recursos, con formación, con vontade política e non con titulares máis ou menos afortunados.

Non é cuestión de sentar a todos na mesma aula agardando a que a maxia ocorra. Tampouco serve recorrer á maquillaxe. A educación é inmune aos trucos de maxia e aos decorados de cartón pedra. Non se pode estar recorrendo sempre á pedagogía da urxencia, a facer da necesidade virtude.

Non se trata de contar cunha escola que tolera e acolle a todos e a todas. Precisamos dunha escola capaz de ofrecer unha resposta educativa a todos e a todas.

Ratios educativas e Inclusión: cando a contabilidade suplanta a pedagogía

No discurso institucional, as ratios preséntanse como cifras técnicas, aparentemente neutras, deseñadas para distribuír ao alumnado con eficiencia. Ponderáanse os alumnos con necesidades educativas especiais (NEE), aplícanse fórmulas, e xustifícanse decisións desde despachos distantes da aula. Con todo, para o profesorado e o alumnado que habita o día a día escolar, a ratio non é só un número: é a posibilidade real ou imposible de ensinar con xustiza.

A política educativa tende a minimizar o impacto das ratios elevadas en contextos de alta complexidade. Cítanse estudos que relativizan a súa influencia, contabilízase exclusivamente o alumnado con NEE recoñecido, e ignóranse as barreiras contextuais de aprendizaxe —aqueles factores socioeconómicos, culturais, emocionais ou lingüísticos que fan que aulas con alumnos sen diagnóstico oficial sexan igual ou máis difíciles de atender que outras con casos formalizados.

As aulas convértese en auténticos labirintos pedagóxicos que contan co alumnado NEE como única moeda de cambio. A acreditación da discapacidade, a diagnose médica elévase á categoría de diagnose pedagóxica.

Deste modo, a administración educativa abdica das súas funcións transformadoras e externaliza a decisión sobre as ratios á lóxica médica ou contable, ignorando que os criterios sanitarios, por necesarios, non abranguen a complexidade educativa que se vive nas aulas reais. O sistema de cálculo baséase unicamente na presenza de alumnado con necesidades educativas especiais recoñecidas oficialmente, como se a diversidade se puidese medir con informes médicos e como se a inclusión dependese dun documento e non dun contexto.

Como sinala o Observatorio Estatal da Discapacidade (2019), as ratios elevadas combinadas con escaseza de apoios xeran situacións de exclusión silenciosa. O informe advirte que en contornas socialmente desfavorecidas, a ratio debера ser un criterio específico de atención prioritaria.

Un estudo de CCOO Educació (2024) con máis de 3.500 docentes revelou que o 62% considera as ratios o maior obstáculo para avanzar cara a unha inclusión real, seguido pola falta de formación específica (57%) e a carencia de apoio emocional e psicopedagóxico. O informe denuncia que a ratio estándar en aulas ordinarias non contempla a “carga pedagóxica real”, que xorde dunha diversidade cada vez máis profunda e pouco recoñecida polos algoritmos de planificación.

Diane Whitmore é unha economista estadounidense que estuda os efectos das políticas destinadas a aliviar a pobreza infantil, traballa na Universidade Northwestern como profesora de Desenvolvemento Humano e Política Social na Facultade de Educación e Política Social. A doutora Whitmore ten realizado un informe que leva como título «*Does Class Size Matter?*» (*Importa a ratio da aula?*) e do cal pódense extraer as seguintes conclusións:

O número de escolares por aula é un determinante importante dos resultados dos estudantes e pode determinarse directamente por decisións políticas. En igualdade de condicións, aumentar a ratio por aula danará os seus resultados.

A evidencia suxire que o incremento da ratio das aulas prexudicará non só a puntuación das probas dos nenos e nenas a curto prazo, senón tamén a súa formación a longo prazo como capital humano. O diñeiro aforrado hoxe ao aumentar a ratio resultará, en custos sociais e educativos, máis substancial no futuro.

A recompensa que supón a redución do número de escolares nunha clase é maior para os nenos e nenas de baixos ingresos e de minorías sociais, mentres que calquera aumento no número destes pode ser máis prexudicial para estas poboacións.

Quen ostenta a responsabilidade de formular políticas educativas, deben sopesar coidadosamente a eficacia en relación ao número de escolares por aula fronte a outros potenciais usos de fondos económicos. Mentres as aulas cun menor número de escolares teñen un maior custo económico demostrable, poden prover políticas máis rendibles en relación ao custo-efectividade.

Pero o discurso oficial segue a ser impermeable. A inclusión, así entendida, convértese nunha ficción contable, onde o benestar docente e a atención significativa sacrificanse en nome dunha eficiencia que é só orzamentaria. Ponderábase, axústase, calcúlase... e, mentres tanto, a aula desbórdase de realidades que non caben na normativa legal nin teñen cela no Excel Institucional.

A negativa da administración a aplicar sistemas de ponderación flexibles, que teñan en conta indicadores múltiples (contexto socioeconómico, nivel de convivencia, desvantaxe cultural, historial emocional, ...), reflicte unha renuncia á xustiza educativa. A inclusión, nesta lóxica, deixa de ser proxecto pedagóxico para converterse nun exercicio de simulación institucional, sostido por fórmulas estandarizadas que ignoran a diversidade real nas aulas.

Intelixencia artificial: poder, progreso e dependencia

Vera Cruz Montoto Vázquez.

Que fai esta intelixencia artificial (IA) xerativa nas nosas vidas? Ninguén a pediu, pero apareceu de súpeto até nas nosas aplicacións máis persoais. Ten unha implementación cotiá significativamente redundante -para realizar tarefas que xa estaban sendo executadas- ou superficial -contar os pasos, facer memes...-, pero é presentada comercialmente como un abano de novas posibilidades para o noso día a día.

A nivel laboral, unha enquisa representativa realizada a 5.300 traballadores/as de 11 países da UE ao respecto do emprego da IA¹ -elaborada polo Centro Europeo para o Desenvolvemento da Formación Profesional (2024)- concluíu que un 30% das persoas participantes consideraba que esta tecnoloxía substituíra tarefas, pero o 41% que incorporara novas. Máis da metade, o 67 %, afirmaba que a IA lles permitira realizar traballos máis rápido, un resultado que *a priori* semella máis pertinente anotar na conta da plusvalía que achegan as persoas empregadas que como indicador de redución de carga de traballo.

É comercializada por empresas privadas, pero sustentada con investigación financiada con diñeiro público e imposible de desenvolver se non se nutrir do propio coñecemento acumulado da humanidade.

É presentada como unha ferramenta para amplificar as nosas capacidades cognitivas e creativas pero un recente estudo do MIT Media Lab² -pendente aínda de revisión por pares para publicación- conclúe que o 55 % da “carga cognitiva” necesaria para redactar un ensaio sen axuda algunha diminúe co uso habitual de modelos de linguaxe a grande escala³ tipo ChatGPT, provocando algo semellante a unha atrofia cerebral. Advirte tamén da dificultade para retornar a unha actividade cerebral normal logo dun tempo de utilización destas aplicacións, ao provocaren unha acumulación do que se denomina “débeda cognitiva”. Esta conclusión foi salientada tamén pola Real Academia Nacional de Medicina do Estado español

(RANME) durante a sesión ‘Intelixencia artificial en neuroloxía e psiquiatría’ celebrada o ano pasado durante a Semana do Cerebro⁴, incidindo no efecto enfeblecedor operado sobre a memoria e a capacidade crítica.

Nin é intelixente, como veñen poñendo de relevo voces da propia industria como Gary Marcus⁵ -un dos expertos que testemuñou na primeira audiencia celebrada polo Senado estadounidense para abordar a cuestión da seguridade da IA⁶ (2023)-, que non dubida en cualificar a intelixencia artificial xenerativa como “perigosa e ineficaz”, insistindo nas súas “alucinacións” e dificultades para adquirir unha aprendizaxe consistente.

Nin artificial, como demostran as investigacións de académicas de referencia como Kate Crawford⁷, que visibilizan os impactos sociais e medioambientais das xigantescas estruturas que conforman as instalacións de centros de datos dos que, entre outras tecnoloxías, depende a IA⁸ -na Galiza está prevista a construción dun deles en Teixeira (A Coruña)⁹-, ou as investigacións no eido laboral que revelan a cantidade de traballo humano -alarmantemente precarizado- utilizado para crear a ilusión de que as intelixencias artificiais funcionan por si soas¹⁰.

1 Skills empower workers in the AI revolution: First findings from Cedefop's AI skills survey. Dispoñible en: <https://www.cedefop.europa.eu/es/publications/9201>

2 Máis información: <https://legrandcontinent.eu/es/2025/06/20/esta-chatgpt-rompiendo-el-cerebro-humano-5-puntos-sobre-el-alarante-estudio-del-mit-sobre-los-efectos-de-la-ia/>. Acceso ao preprint do artigo Your Brain on ChatGPT: Accumulation of Cognitive Debt when Using an AI Assistant for Essay Writing Task: <https://legrandcontinent.eu/fr/your-brain-on-chatgpt/>. Información sobre o Instituto Tecnolóxico de Massachusetts: <https://www.xataka.com/investigacion/asi-mit-dentro-esta-su-historia-visitamos-mejores-universidades-mundo>

3 Máis coñecidos polas súas siglas en inglés LLM (Large Language Models), modelos de aprendizaxe fonda que adestran cunha grande cantidade de datos.

4 Máis información: https://ranme.es/2024/04/el-uso-excesivo-de-la-inteligencia-artificial-debililita-nuestra-memoria-y-reduce-la-capacidad-para-pensar-criticamente-y-resolver-problemas-de-manera-independiente_np/

5 Científico e escritor estadounidense. Fundador e director executivo de Geometric AI, unha empresa de machine learning adquirida por Uber. Profesor emérito da Universidade de Nueva York.

6 Discurso íntegro dispoñible en: <https://www.judiciary.senate.gov/imo/media/doc/2023-05-16%20-%20Testimony%20-%20Marcus.pdf>

7 Académica australiana investigadora principal do Microsoft Research (Social Media Collective), cofundadora e directora de investigación do AI Now Institute da Universidade de Nova York, profesora visitante do MIT Center for Civic Media, membro sénior do Information Law Institute da Universidade de Nova York e profesora asociada do Journalism and Media Research Centre da Universidade de Nova Gales do Sur. Tamén forma parte do Consello da Axenda Global do Foro Monetario Mundial sobre o desenvolvemento impulsado polos datos.

8 A nivel estatal, é posible acceder a máis información na web do colectivo “Tu nube seca mi río” (<https://tunubeseccamirio.com/>). Estudo sobre o consumo de recursos hídricos: Making AI Less “Thirsty”: Uncovering and Addressing the Secret Water Footprint of AI Models. Versión definitiva dispoñíbel en: <https://arxiv.org/pdf/2304.03271>

9 Declarado Proxecto Industrial Estratéxico (PIE) pola Xunta de Galicia, o que implica o aceleramento da súa tramitación administrativa. Máis información: https://economia.xunta.gal/transparencia/informacion-publica/proxectos-industriais-estratericos?content=expediente_0009.html

10 Por exemplo a investigación da que se fixo eco a Organización Internacional do Traballo (OIT) no 2024 no artigo A ilusión da Intelixencia Artificial: Como os traballadores invisíbles alimentan a economía «automatizada», dispoñíbel en: <https://www.ilo.org/es/resource/article/la-ilusion-de-la-inteligencia-artificial-como-los-trabajadores-invisibles>. Máis información: <https://www.bloomberglina.com/2024/06/09/los-trabajadores-ocultos-de-la-ia-estran-atrapados-en-trabajos-sin-futuro/>; <https://cadenaser.com/euskadi/2025/02/24/la-cara-oculta-de-la-inteligencia-artificial-el-trabajo-precario-que-la-alimenta-radio-bilbao/>; <https://restofworld.org/2025/big-tech-ai-labor-supply-chain-african-workers/>

De feito, nós mesmas, cada vez que identificamos as motos, as pontes ou as bicis nun *captcha*, estamos *adestrando modelos de intelixencia artificial de balde para corporacións tecnolóxicas, condición sen a cal non se nos permite acceder a moitas páxinas web que fornecen servizos que precisamos*¹¹.

Tamén quen impulsaron este produto tecnolóxico nas últimas décadas e xeneralizaron o seu uso¹², así como quen elaboraron políticas favorables á súa evolución e expansión, expresan publicamente dúbidas ao respecto do enfoque que se está a dar a esta innovación.

O último Informe de Riscos Globais elaborado polo Foro Económico Mundial (2024)¹³ situou a desinformación impulsada pola intelixencia artificial como a grande ameaza global a curto prazo, canda a crise climática. Podemos ilustrar esta apreciación co episodio de acusacións de permisividade ao respecto dun suposto xenocidio cometido contra a poboación branca sudafricana dirixidas polo presidente estadounidense Donald Trump contra o seu homólogo sudafricano, Cyril Ramaphosa, durante unha reunión mantida en Washington o pasado mes de maio¹⁴. Uns días antes, Grok, a intelixencia artificial da rede social X propiedade do empresario sudafricano branco Elon Musk, interactuara insistentemente con usuarios desta plataforma reiterando a existencia dun “xenocidio branco” en Sudáfrica¹⁵.

O propio Musk, cofundador de OpenAI, foi un dos asinantes dunha carta aberta subscrita por máis de 20.000 persoas¹⁶, entre elas numerosas académicas e figuras do sector empresarial da IA, solicitando no 2023 unha suspensión temporal da experimentación con intelixencia artificial. Ese mesmo ano, persoal técnico que traballa

no desenvolvemento de intelixencia artificial en Google acuñou o termo “caixa negra”¹⁷ para aludir á incomprensibilidade, non só por parte das persoas usuarias, senón tamén das especialistas, relativa a como son xeradas as respostas proporcionadas por IA xerativa.

Tamén no ano 2023, durante a celebración do cumio tecnolóxico Ecosystems 2030 na cidade da Coruña, a directora de Estratexia de Investigación en Intelixencia Artificial de Google, a sevillana Pilar Manchón, apostou por retardar o desenvolvemento desta tecnoloxía, apelou a unha investigación “responsable” e puxo o foco sobre tres problemáticas xa identificadas: a fronteira entre os modelos xenerativos, o contido prexudicial xerado por IA e “a carga” de como estas ferramentas conectan con nós¹⁸.

Por “carga” podemos entender a devandita “débeda cognitiva”, pero tamén importantes interferencias na nosa percepción e interpretación da realidade, en grande parte vinculadas ao denominado “nesgo de automatización”, é dicir, á tendencia a priorizar as decisións e opinións algorítmicas sobre as humanas¹⁹.

No ano 2024, un rapaz estadounidense de 14 anos suicidouse logo de meses abordando cuestións persoais en conversas con **Character.AI**, un proxecto experimental respaldado por Google²⁰. No presente ano 2025 repórtase un aumento dos episodios de persoas que se vén afectadas na súa integridade psíquica ou física como resultado de establecer este tipo de “relación”²¹ con intelixencias artificiais xerativas, confirmándose a especial vulnerabilidade das crianzas²² e das persoas con menos recursos e sen acceso a formación académica.

Porén, lonxe de atallar o fondo desta nova problemática, atopámonos precisamente nun momento no que a mitigación do sentimento de soidade -consecuencia da crecente perda de hábitos de convivencia social das últimas décadas e eclipsado pola irrupción das redes sociais²³- está a ser publicitado de xeito comercial como unha función máis destes produtos tecnolóxicos, que apareceron

11 Máis información: https://desenredandolared.com/2025/04/15/recaptcha-que-es-y-como-google-se-beneficia-gratis-de-tu-trabajo/#Entrenamiento_de_inteligencia_artificial_gratuito

12 Os inicios da intelixencia artificial remóntanse á Segunda Guerra Mundial, cando o científico Alan Turing desenvolve unha máquina para descifrar mensaxes codificadas alemás. No 1950 Turing propón un test para identificar se unha máquina pode exhibir un comportamento intelixente indistinguible ao do ser humano. No 1964 foi presentada ELIZA, o primeiro “chatbot”. No 1997 Deep Blue, unha supercomputadora de IBM, venceu ao campión mundial de xedrez, Garry Kasparov, feito a partir do cal comeza a considerarse a superioridade da intelixencia artificial nalgunhas tarefas. A compañía Apple presenta a Siri, a primeira asistente virtual con recoñecemento de voz e linguaxe natural, no ano 2011; Google lanza Google Now no 2012 e no 2014 Microsoft introduce a Cortana e Amazon a Alexa. No ano 2015, AlphaGo de Google venceu ao campión mundial do xogo oriental “Go”. No 2022 OpenAI lanza ChatGPT marcando a expansión da IA xerativa e avanzando exponencialmente na súa integración cotiá.

13 Máis información: <https://www.weforum.org/publications/global-risks-report-2024/>

14 Máis información: https://www.eldiario.es/internacional/trump-recibe-presidente-sudafrica-conceder-asilo-eeuu-blancos-acusaciones-falsas-genocidio_1_12318328.html

15 Máis información: https://www.eldiario.es/tecnologia/ia-elon-musk-pierde-control-x-miles-respuestas-no-solicitadas-genocidio-blanco-sudafrica_1_12305661.html

16 Máis información: https://es.wikipedia.org/wiki/Pausar_experimentos_gigantes_de_IA:_una_carta_abierta. Acceso á carta en: <https://futureoflife.org/open-letter/pause-giant-ai-experiments/>

17 Máis información: <https://maldita.es/malditatecnologia/20250506/ia-caja-negra-explicabilidad-explicable/>

18 Máis información: <https://efe.com/ciencia-y-tecnologia/2023-05-04/manchon-directiva-de-google-sobre-la-ia-vayamos-rapido-pero-con-calma/>

19 Máis información ao respecto dos nesgos da intelixencia artificial: <https://developers.google.com/machine-learning/crash-course/fairness/types-of-bias?hl=es-419>

20 Máis información: <https://www.nytimes.com/es/2024/10/24/espanol/ciencia-y-tecnologia/ai-chatbot-suicidio.html>

21 Máis información: <https://www.nytimes.com/es/2025/06/18/espanol/negocios/chatgpt-ia-salud-mental-suicidio.html>

22 Máis información: No, Alexa, No!: Designing Child-Safe AI and Protecting Children from the Risks of the ‘Empathy Gap’ in Large Language Models, dispoñible en: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17439884.2024.2367052#abstract>

23 Hiperconectados, hiperaislados: soledad moderna. Carne Cruda. Dispoñible en: <https://www.youtube.com/watch?v=qRjBGrfL58>

estratexicamente situados en lugares das nosas aplicacións de mensaxería telefónica, redes sociais, navegadores web ou incluso editores de texto, onde podemos activalas mesmo sen querer. Son negocios que forman parte da denominada “economía da soidade”²⁴, cuxos beneficios á costa das afeccións vinculadas á saúde mental poderían chegar a alcanzar un valor de 120.000 millóns de euros a finais desta década (Grand View Research, 2025)²⁵.

O Centro de Investigacións Sociolóxicas (CIS) fixo públicos o pasado mes de marzo os resultados dunha enquisa sobre intelixencia artificial, o seu uso e coñecemento²⁶. O 96,4% das persoas consultadas considerou que estes avances tecnolóxicos están provocando cambios na vida das persoas. Tamén que os sentimentos que máis provocan estas mudanzas son: interese (68,3%), incerteza (67,2%) e preocupación (58,4%). As verbas máis asociadas á evolución desta tecnoloxía foron “poder” (7,72 de media), seguida de “progreso” (7,67) e “dependencia” (7,65).

24 Máis información: <https://elpais.com/economia/negocios/2025-05-03/su-sole-dad-es-nuestro-negocio-asi-es-la-industria-milmillonaria-del-aislamiento-social.html>

25 Dispoñible en: <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/artificial-intelligence-ai-market>

26 Estudo dispoñible na web da Axencia Europea de Intelixencia Artificial (AESIA): <https://aesia.digital.gob.es/es/actualidad/encuesta-cis>

Imaxe xerada pola intelixencia artificial da aplicación de deseño Canva en relación ao texto “intelixencia artificial e poder, progreso, dependencia”, as verbas máis asociadas a este produto tecnolóxico segundo unha enquisa publicada polo CIS en marzo do 2025.

Escola democrática fronte á neutralidade

Comba Campoi

O pasado 6 de xuño, durante unha xuntanza con directores de centros educativos, o conselleiro de educación, Román Rodríguez, pronunciaba unhas palabras que desatarían unha grande controversia na comunidade educativa, incendiando as redes e conseguindo mobilizar os claustros que, mergullados de cheo no mes de fin de curso, seme-laban máis sumidos ca nunca na inacción.

Animaba o conselleiro as equipas directivas a controlar que os seus centros se mantivesen neutrais perante asuntos controvertidos como a guerra de Ucraína (certo é que no inicio dese conflito, foran moitos os centros privados e tamén públicos que enarboraron a bandeira desta antiga república soviética) e explicábao co símil das patacas. “A ti pódénche gustar fritidas e a min cocidas”, e polo tanto, mellor non impoñer nin unha nin a outra nos menús escolares. Boa cousa sería, por outra parte, que fosen de Xinzo ou de Coristanco, aínda que aí xa entraríamos noutra controversia, e non conxeladas, como acontece na meirande parte de comedores escolares dos centros públicos do país, en mans de cáterings fornecidos por subcontratas máis interesadas no beneficio económico que no nutricional ou en favorecer a produción agroecolóxica de proximidade.

Rodríguez advertía de que o seu exemplo era unha banalización dun asunto máis complexo, e esa sinceridade hónrao. Mais a vontade tras esa parábola de pretensión didáctica, vindo da máxima autoridade nas políticas educativas na comunidade, resultaba sumamente inquietante. As alarmas acendéronse nos claustros de moitos centros nos que se tiñan promovido, ao longo dos últimos cursos, actividades de sensibilización sobre o xenocidio de Israel sobre Palestina. Dicar xenocidio e non guerra equivale a preferir patacas cocidas ou fritidas? Velaí a cuestión.

É certo que varios centros que impulsaron proxectos de aprendizaxe e servizo (exemplo de aplicación das pedagogías innovadoras en beneficio da comunidade) onde se promovía o respecto polo medio ambiente e, colateralmente, se advertía das consecuencias que para este tería -terá- a implantación da macrocelulosa de Altri, xa tiñan sido albo da intervención da inspección educativa. Aquele precedente deberíanos ter feito sospeitar das escuras intencións do departamento educativo da Xunta de Galiza. Por non falar dos centros que promoven desde hai anos actividades de sensibilización para a visibilidade dos colectivos LGBTi (un dos máis ameazados polo acoso escolar, que a mesma consellaría di combater) ou contra a violencia machista (tamén obxecto de distintos plans da Xunta que inclúen charlas sobre igualdade nos centros de ensino).

A reacción ao discurso das patacas foi inmediata e as fachadas de numerosos centros públicos luciron, nos días seguintes, bandeiras palestinas e multicolor, faixas contrarias a ALTRI e todas aquelas reivindicacións que o sentido común do profesorado considerou que ían ficar no saco da non neutralidade. Algúns equipos docentes deron un paso máis, convocando concentracións nas que expresaban a súa vontade de desobedecer calquera intento de censura por parte da Consellaría.

Tal foi o rebumbio xerado que todo semellaba indicar que a cousa quedaría nunha *boutade* do Conselleiro. Mais os ventos son propicios para a extrema dereita no mundo e o departamento educativo do señor Rueda non se amilanou. O 13 de xuño saían publicadas no DOG as instrucións para o desenvolvemento do curso 25/26, nas que expresamente se fai referencia á neutralidade ideolóxica como principio reitor de toda actividade complementaria á formación nos centros de ensino. Anúnciase, nestas instrucións, que a

inspección educativa deberá ser informada de toda actividade que se pretenda levar a cabo nos centros e que non estivese prevista na programación anual de actividades complementarias á formación (ACF). A incorporación de actividades sobrevidas ao longo do curso é unha práctica habitual nos centros, que non viven á marxe do mundo e polo tanto adoitan introducir propostas vinculadas con feitos de interese social na súa contorna ou que están a xerar preocupación no alumnado. É habitual, por exemplo, que cheguen ao longo do curso ofertas de entidades do ámbito da intervención social para impartir charlas de sensibilización sobre distintos colectivos en situación de vulnerabilidade. Tamén os concellos adoitan ofertar en distintos momentos do curso a asistencia a funcións teatrais ou concertos para o alumnado dos centros educativos, favorecendo así o acceso á cultura a crianzas que non adoitan asistir a este tipo de actividades coas súas familias. Moitas funcións teatrais -pois o teatro é unha das formas máis poderosas de contar a realidade- colocan nas táboas cuestións como as guerras, a pobreza ou as discriminacións por motivos de xénero ou raza. Permiten que se produzan debates posteriores na aula, que se traten temas controvertidos e relacionados con contidos que están no currículo das distintas etapas educativas, de disciplinas tan diversas como a Historia, a Filosofía, a Literatura ou o Coñecemento do Medio. Mais poden, como xa ten acontecido nas comunidades onde VOX chegou a gobernar, chegar a seren canceladas por non cumpriren con aquilo que esas forzas políticas consideran neutralidade ideolóxica. E semella que o departamento de Román Rodríguez comparte esa visión.

Neutralidade ou inacción?

O debate sobre a neutralidade ideolóxica e súa posibilidade non é novo, tanto no eido da teoría política como no das

ciencias sociais. Xa en 1960 o sociólogo norteamericano Daniel Bell proclamara o fin das ideoloxías, ao considerar que se acadara un consenso social nas sociedades occidentais que facía innecesarias proclamas ideolóxicas. As ciencias sociais, naquela altura (coa Guerra Fría no seu punto álxido), debían manterse á marxe de cuestións controvertidas e centrarse no seu fin último, a saber, promover sen fisuras o desenvolvemento do capitalismo. Aquela neutralidade ideolóxica, como criticou o filósofo Adolfo Vázquez Sánchez, era pura ideoloxía burguesa da sociedade industrial. O filósofo marxista desenvolveu unha serie de axiomas para combater os argumentos que defendían a posibilidade dunha ciencia social allea ás ideoloxías. Sen negar o seu carácter científico, sustentado nun método e nunha aspiración de verdade, nunha determinada actitude de obxectividade, é innegable a influencia da ideoloxía en distintos momentos e decisións da tarefa científica. Así, a escolla do tema comporta unha selección dentro dun contexto social complexo, formado por persoas, do que a científica social tamén é parte. O propio obxecto de estudo, as relacións humanas, non se pode escindir dunha valoración, do mesmo xeito que a formulación de hipóteses está determinada polas preferencias dun sistema académico e dunha sociedade que prioriza uns problemas sobre outros. Polo tanto, non pode haber ciencia social ideoloxicamente neutral, pois toda ciencia

responde a uns intereses de clase, sexa esta a dominante ou subalterna. A cuestión será, por tanto, interrogarse sobre o propósito último que persegue esa actividade científica, que pode ser manter o *status quo* ou transformar a realidade. Negar a influencia dunha ideoloxía (dunha determinada visión do mundo que favorece a unha determinada clase social) é só ocultar a realidade. A neutralidade ideolóxica nas ciencias sociais sería só unha tapadeira para a investigación ao servizo da ideoloxía dominante.

Un exemplo de como as ciencias sociais aparentemente neutrais estaban ao servizo do sistema foi a emerxencia da socioloxía da comunicación de masas nos Estados Unidos, inaugurada nos anos 30 do s. XX por Harold D. Laswell co seu estudo sobre a propaganda como ferramenta para xerar unha opinión favorábel ás intervencións militares dos EU no estranxeiro. Progresivamente, o interese de investigación moveríase cara aos comportamentos das audiencias perante as mensaxes televisivas co fin de promover o consumo ou a creación de opinión en relación a determinados asuntos de Estado, aquilo que a socióloga Michelle Noelle Neumann denominaría *manufacturing consense*. No ámbito da pedagogía, a aplicación das técnicas condutistas de Skinner ou Watson servía aos intereses dunha escola competitiva que premiaba o alumnado máis submisivo e castigaba (excluíndo, se for preciso) aquel que non se adaptaba ao sistema imposto pola persoa docente.

Nas antípodas desa posición, o pedagogo brasileiro Paulo Freire defendeu que a escola nunca podería ser neutral. As súas ideas, xeradas a partir da súa experiencia educativa en contextos desfavorecidos, volveron á actualidade no Brasil de Bolsonaro fronte ao movemento *Escola sem Partido*, cuxos preceptos se asemellan perigosamente ás instrucións da Consellaría de Educación para o curso que vén. “Creio que nunca precisou o profesor progressista estar tão advertido quanto hoje em face da esperteza com que a ideologia dominante insinua a neutralidade da educação. Desse

ponto de vista, que é reaccionário, o espaço pedagógico, neutro por excelência, é aquele em que se treinam os alunos para práticas apolíticas, como se a maneira humana de estar no mundo fosse ou pudesse ser uma maneira neutra” (2017). Quen escribira en 1968 a *Pedagogia do Oprimido* defendía que a presenza da docente na escola era intrinsecamente política. Tal posición estaría estreitamente ligada ao respecto á diversidade dentro da comunidade escolar; e polo tanto sería contraria a toda forma de dogmatismo e adoutramento, ese do que tanto alertan os promotores da *Escola sem Partido* e as súas sucursais ibéricas.

“Que é mesmo a minha neutralidade senão a maneira cômoda, talvez, mas hipócrita, de esconder minha opção ou meu medo de acusar a injustiça? ‘Lavar as mãos’ em face da opressão é reforçar o poder do opressor, é optar por ele”. As palabras de Freire na súa última publicación en vida, *Pedagogia da autonomia* (1996), son elocuentes a respecto da cuestión que a Consellaría de Educación volve colocar na palestra.

Ameazas sen base xurídica

As instrucións para o curso 25/26 ampáranse no artigo 18 da Lei Orgánica do Dereito á Educación, unha norma de 1985 que xerou polémica no seu día por introducir os concertos no sistema educativo español. A LODE viña desenvolver o artigo 27 da Constitución, aquel que establece a liberdade de ensino como contrapeso ao dereito á educación enunciado no mesmo punto 1. Unha de cal e outra de area: segundo Carlos Fernández Liria e Javier Mestre, tanto a liberdade de ensino como os puntos 3 e 9 do artigo 27 foron concesións do poder constituínte aos sectores franquistas que querían manter o sistema de centros privados e confesionais. Así pois, foron buscar as asesorías de Rodríguez nunha lei controvertida, a LODE, a única que fai referencia ao escorregadizo concepto da neutralidade ideolóxica. E faino no artigo 18, por única e última vez. Di textualmente o devandito artigo que “todos

os centros públicos desenvolverán as súas actividades con suxeición aos principios constitucionais, garantía de neutralidade ideolóxica e respecto das opcións relixiosas e morais a que fai referencia o artigo 27.3 da Constitución”. Segundo o profesor de dereito administrativo da Universidade da Coruña Carlos Aymerich, este artigo refírese a que, a diferenza dos centros privados e concertados, que si poden ter un ideario propio, os centros públicos deben rexerse “polos principios e valores constitucionais, os dereitos fundamentais tal e como están desenvolvidos e proclamados non só na Constitución española, senón tamén nos instrumentos internacionais de dereitos humanos”. É dicir, e semella a interpretación máis apropiada do articulado, a neutralidade ideolóxica sería o resultado de seguir aqueles principios e valores, e non un principio á parte destes. Mais este artigo non afecta a outro principio básico recollido no artigo 20 do texto constitucional, o da liberdade de cátedra, que si está limitado para o profesorado do ensino concertado, que debe cingirse ao ideario do centro que o contrata. Para Aymerich, é neste punto onde se debe centrar o debate, pois o artigo citado nas instrucións só fai referencia ao proxecto educativo do centro, non á liberdade de cátedra, que “como todo dereito fundamental non é absoluto, non é ilimitado e neste caso vén determinado polo currículo, a programación, o carácter científico do ensino, o respecto aos valores constitucionais e os dereitos fundamentais”. A maior abundancia, a lei orgánica de educación vixente

(a LOMLOE, de 2020), establece no seu artigo 121 que os proxectos educativos dos centros públicos incluírán “un tratamento transversal da educación en valores, do desenvolvemento sostible, da igualdade entre mulleres e homes, da igualdade de trato e non discriminación e da prevención da violencia contra as nenas e as mulleres, do acoso e do ciberacoso escolar, así como a cultura de paz e os dereitos humanos”. Semella que denunciar a violación do dereito internacional perpetrado por un estado contra un pobo inerme ou organizar charlas sobre a violencia machista estarían en concordancia con todos eses principios. O profesorado máis involucrado en organizar este tipo de actividades non debería ter nada que temer a respecto de posibles amoestacións por parte da inspección. Tanto se as organiza como parte da súa programación de aula (obxecto da súa liberdade de cátedra) ou da programación de centro. Mais os termos e o ton das instrucións feitas públicas na fin do curso semellaban incitar ao medo e a limitar ese dinamismo dos centros. O que vén sendo unha ameaza dos poderes executivos, incapaces de sustentar xuridicamente as medidas que pretenden impoñer.

Conclusiones. Por unha escola plural e conflitiva

Para Carlos Fernández Liria e Javier Mestre, a consecuencia directa da aplicación efectiva da liberdade de cátedra é a pluralidade. Defenden a escola, nomeadamente a escola pública, como espazo onde

conflúan as distintas visións do mundo de cada docente, ao tempo que se aprende a debater e a confrontar ideas. É esa pluralidade a que asusta aos responsábeis da administración educativa galega, expoñentes dun ideario neoliberal que se achega de xeito inquietante á extrema dereita.

Como explica Chantal Mouffe, os teóricos do liberalismo aspiran a unha sociedade ordenada, sen antagonismos nin conflito, xustamente aquilo que está no cerne da política. Mas esa é unha imaxe falsa, que no fondo nega os adversarios, ocúltaos para acadar esa “neutralidade”. E aí o liberalismo conflúe co fascismo. Advirte a politóloga do perigo de pretender unha sociedade democrática a partir dun suposto consenso, pois no fondo o que se está a facer é identificar os propios valores (occidentais, liberais, tradicionais) coa racionalidade, co universal. Este liberalismo, lonxe de promover o pluralismo, favorece a homoxeneidade. E a escola que promove, despois de valores e de intercambio dialéctico, fica reducida a un espazo de instrución, onde se transmiten contidos puramente instrumentais. Unha escola así non forma cidadás críticas, mais pezas dunha engrenaxe que só beneficia a uns poucos. Fronte a esta distopía sombriza, o profesorado galego xa comezou a reaccionar. Cómpre que non se deixe amedrentar polas vacuas ameazas da Consellaría e exerza, sen medo, o seu papel como axentes educativos. A lei, neste caso, está da súa parte.

Referencias bibliográfica

- FERNÁNDEZ LIRIA, Carlos e MESTRE, Javier (2024) Escuela y libertad. Madrid, Akal
- FREIRE, Paulo (2017). Pedagogía da Autonomía: saberes necesarios à prática educativa. Rio de Janeiro. Paz e Terra.
- MARIZ, Debora e SABINO, Heli (2019). “Movimento Escola Sem Partido: uma leitura à luz de Paulo Freire”. Em Educação, núm. 44, pp. 1-14, Universidade Federal de Santa Maria <https://www.redalyc.org/journal/1171/117158942010/html/>
- MOUFFE, Chantal (1999). El retorno de lo político. Barcelona, Paidós
- Sánchez Vázquez, Adolfo (1976) “La ideología de la “neutralidad ideológica” en las ciencias sociales”. en Zona abierta, ISSN 0210-2692, N° 7, 1976, págs. 67-82

Xente nova na emigración. Lembranzas

Juan José López Pazos

Cando emprendas a túa viaxe a Ítaca, reza para que o camiño sexa longo, cheo de aventuras, cheo de experiencias [...]

Konstantino Kavafis, Ítaca

Lembro o frío das cinco da madrugada daquela lonxana mañá de setembro de 2008 en Peinador. Lembro o avión practicamente baleiro na súa ruta París-Osaka. E lembro a calor opresiva ao aterrar no aeroporto internacional de Kansai. O persoal da universidade que veu buscarme ao aeroporto ofreceume takoyaki, unha bóla chea de polbo capaz de causar queimaduras de segundo grao aos incautos. Unha viaxe en autobús de aproximadamente unha hora e media levaríame da metrópole de Osaka aos campos de Tenri, Nara. Sabendo pouco da cultura e aínda menos da lingua, como acabara no outro lado do mundo?

Juan López Pazos, nacido no Castelo.

«Só sei que non sei nada». Sempre fun un rapaz curioso. Quería sabelo todo. Nesa procura, pasei os meus anos de mocidade intentando aprender sobre as cousas que menos entendía. Era bo en matemáticas e física. Escollín un bacharelato de humanidades puras. Gustábame o latín, o grego, a historia... Decidín estudar filosofía. Nos cinco anos da miña licenciatura, lin os clásicos do pensamento occidental, desde Platón ata Heidegger, investigando a cuestión do Ser. Cando quixen seguir estudando un doutoramento, o único camiño que me parecía atractivo era aprender sobre a filosofía oriental, investigar sobre o Vacío. Era novembro de 2007, o último ano da miña licenciatura, e estaba a celebrarse a conferencia «Galicia e Xapón: do sol nascente ao solpor». As charlas ás que puiden asistir abríronme un mundo descoñecido de *haikus* e meditación. Estaba decidido: quería saber máis sobre ese mundo. Como non había oportunidades de traballar nesta liña de investigación en Galicia, comecei a buscar universidades por toda España que ofrecesen cursos de doutoramento relacionados co mundo oriental. Todo parecía apuntar a Madrid ou Barcelona como o meu destino.

Soou o teléfono. Estaba estudando para os meus exames finais na biblioteca da Facultade de Ciencias Sociais. Era un número familiar. Un dos meus profesores do Centro Asociado da UNED. Dérame o seu número porque ás veces tiña que faltar á nosa clase semanal e non quería que fixese unha viaxe en balde. Non había clase ese día. Ao outro lado do teléfono, fíxome unha pregunta sinxela: «Queres ir ao Xapón». A Universidade de Santiago de Compostela ofrecía unha bolsa para estudar nunha pequena universidade xaponesa, pero ninguén aínda a solicitara. Se decidía facer o meu doutoramento alí, case con certeza sería elixido para a bolsa e pasaría un ano no Xapón. Lembro a miña resposta, sen dudar. Lembro comentar a miña decisión co meu mellor amigo, que estudaba comigo na biblioteca. Lembro chamar os meus pais despois para dicirlles que, nuns meses, iría ao Xapón.

Cando cheguei ao país, practicamente non tiña coñecemento da sociedade, historia, cultura ou lingua xaponesas. Unha boa forma de describir a experiencia é o renacemento: volví ser un bebé balbuceando,

Castelo de Okayama, terra da miña muller.

repetindo cada palabra que escoitaba, lendo cada sinal que vía e, pouco a pouco, desenvolvendo as miñas habilidades lingüísticas e cognitivas. Durante o primeiro ano, aprendín a ler e escribir ao nivel dun neno de primaria. Cun dicionario na man, tratei de descifrar as obras de referencia para os meus estudos de doutoramento. A barreira do idioma parecía insalvable, pero foi unha experiencia única revivir o proceso natural de adquisición da linguaxe.

Na miña vida cotiá, comunicábame con outros estudantes estranxeiros. Podía falar español cos mexicanos e costarrriqueños e inglés cos indonesios, chineses e estadounidenses. Pero a relación máis próxima tívena co grupo de estudantes brasileiros. Ata entón, non era realmente consciente do potencial do galego como lingua internacional. Abriu a porta a lazos de amizade que aínda manteño hoxe.

A miña estadía dun ano chegaba ao seu fin. Mentres desfrutaba da miña vida estudantil, as noticias internacionais presentaban un futuro cada vez máis incerto. A crise económica comezaba a golpear con forza a Europa. Os meus profesores, tanto en Galicia como no Xapón, recomendáronme ampliar a miña estadía un ano máis para continuar os meus estudos e escribir a miña tese. Tras un breve regreso polas vacacións de verán, volví ao Xapón cun novo obxectivo: comezar a miña aventura no mundo laboral. A miña bolsa non estaba dispoñible durante o meu segundo ano, polo que tiveron que atopar un traballo que me permitise cubrir os custos da miña estadía.

Por sorte, axiña descubriría que o Xapón é un país cheo de oportunidades para os estranxeiros. Comecei a traballar nunha escola de inglés. Co tempo, tamén dei clases de español e portugués. O meu dominio da lingua mellorou e o meu coñecemento da cultura deu os seus froitos. Tras dous anos de estadía, regresei a Galicia para presentar a miña tese sobre filosofía xaponesa. Non obstante, foi un regreso agridoce: volvía á casa, pero unha parte de min permanecía no Xapón. Aínda quedaban tantas cousas que quería saber, tantos lugares que visitar, tantos libros que ler.

Universidade de Tenri (Xapón).

Camiño (de noite) ao templo principal da cidade de Tenri.

Medio ano despois, estaba de volta en Tenri. Esta vez, non viaxaba como estudante, senón como investigador. Compaxinaba o meu traballo na universidade co meu traballo como profesor de idiomas e, no meu tempo libre, escribía a miña tese doutoral. Seguían os días, as semanas, os meses... Dous anos despois, rematara a miña investigación. Co meu doutoramento, as miñas perspectivas laborais melloraron exponencialmente. Comecei a traballar en varias universidades da rexión, ensinando lingua e cultura españolas.

Hai exactamente 10 anos, a universidade que me acollera primeiro como estudante e despois como investigador abriu un departamento de linguas española e portuguesa. Unir dúas linguas diferentes baixo o mesmo departamento foi unha iniciativa novidosa no Xapón. Unha oportunidade fantástica para un galeguista. Sen dificultade, convertínme en profesor titular na Universidade de Tenri, onde aínda dou clases de lingua, literatura e cultura española, galega e portuguesa, así como de filosofía e lingüística xaponesas.

Despois de dezasete anos no Xapón, a miña vida cambiou moito. Profesionalmente, vivín os cambios mencionados. Persoalmente, formei

unha familia e botei raíces. Pero Galicia permanece no meu corazón. Todas as noites, cando lles leo contos aos meus fillos, gústame facelo en varias linguas. Espero que no futuro eles tamén poidan vivir Galicia como propia. Que algún día, quizais no asento dun avión a Santiago de Compostela ou Vigo, lembren unha noite cálida escoitando contos bilingües.

“A viaxe máis curta dun lugar ao mesmo lugar é a volta ao mundo.”

Gilbert K. Chesterton, Nostalxia do fogar

Juan López en Kioto no primeiro ano de estancia en Xapón.

⊙ “Día del plato único” e “Día sin postre”, dous tributos dos primeiros anos franquistas

Juan J. Esperón Recarey

Despois da guerra civil española (1936-1939), impuxéronse medidas de racionamento de alimentos que afectaron a toda a poboación, incluíndo Galicia. Pero xa antes, os gastos derivados da guerra e os negativos efectos desta sobre a poboación civil, que deron lugar a numerosos casos de viuvez empobrecida, ancianidade desvalida, orfandade abandonada, parados e indixentes, foron o motivo polo que o novo estado “de la España liberada por nuestro glorioso ejército”, falto de medios, impuxese varios sistemas de recadación baixo o nome de “cooperación ciudadana de los buenos católicos españoles” para obter os recursos precisos con que pretendía atender esas necesidades. Daquela, reactiváronse ou creáronse organismos como *Junta de Beneficencia*, *Cocina Económica*, *Junta de Socorro para la Defensa de la Patria* ou *Auxilio Social*, e organizáronse unha serie de colectas e subscricións patrióticas como *subsidio pro combatientes*, *auxilio de invierno*, *auxilio a los madrileños*, *donativo pro defensa de la patria*, *iglesias destruídas...* e a implantación do *día del plato único* e o *día sin postre* que imos comentar.

Inspiradas no modelo nazi do “Eintopfsonntag”, estas medidas obrigaban a cidadáns e negocios a consumir comidas máis sinxelas e doar o aforro ao estado. Estas contribucións, segundo dicían, destinábanse a obras sociais e de apoio a familias dos combatentes: comedores de asistencia social, garderías infantís, orfanatos, “gotas de leche” e outras institucións semellantes. A saber como repartían realmente os cartos que recadaban.

O “día del plato único” instaurouse como un símbolo de austeridade e sacrificio para apoiar os esforzos bélicos. Foi o xeneral Gonzalo Queipo de Llano quen introduciu a idea en España, no mes de outubro 1936. Un decreto do goberno franquista do 30 dese mes declarou que, a partir do 15 de novembro, os días 1 e 15 de cada mes serían o “día del plato único”. Nos restaurantes e hoteis, os clientes debían escoller entre un prato de carne, peixe ou verduras, acompañado de sobremesa, pero pagaban o prezo dun menú completo. A diferenza, entre o 40% e o 60% do prezo total, entregábase ao estado. A recadación obtida pola redución do consumo destinábase teoricamente a axudar os combatentes na fronte, obras sociais, familias dos combatentes... Esta medida aplicábase tamén ás casas particulares. O decreto foi aprobado inicialmente para levarse

a cabo nas provincias que se encontraban baixo o dominio do bando “nacional”, no sur de España. A iniciativa tivo moito éxito e copiouuse para outros territorios controlados polo franquismo, para o que se publicou, no Boletín Oficial del Estado do 3 de novembro de 1936, a seguinte orde.

Las múltiples atenciones benéficas a que un Estado moderno y católico debe hacer frente, para que no quede ningún ciudadano suyo sin alimento diario y recoja en su seno a los huérfanos para hacer de ellos hombres amantes de Dios y de su Patria; atenciones que, si periódicamente se agravan al aproximarse el invierno, en el venidero han de incrementarse enormemente con los trastornos de orden familiar que llevará anejos la liquidación de la campaña salvadora de nuestra amada Patria, produciendo múltiples casos de orfandad desvalida, ancianidades y viudedades indigentes, a las cuales habrá de atender el esfuerzo del Gobierno del Estado, precisa, con la cooperación ciudadana, arbitrar medios de carácter general con que atender a los servicios tan inaplazables, dotando con ellos al Gobierno General como organismo oficial encargado de regir los intereses de la beneficencia pública. Y teniendo la absoluta seguridad de interpretar el sentir de los buenos católicos españoles, este Gobierno General se ha servido disponer:

Artículo 1.º Con destino a los fines benéficos de establecimiento de comedores de asistencia social, jardines de la infancia, casas-cunas, Gotas de Leche, Orfelinatos e Instituciones análogas, se crea en todo el territorio sometido a nuestro Glorioso Ejército los días «Del plato único, que tendrán lugar el 1 y el 15 de cada mes, empezando a regir desde el día 15 de noviembre próximo.

Artículo 2.º Por este Gobierno General se dictarán las instrucciones necesarias para llevar a la práctica la presente Orden. Valladolid 30 de octubre de 1936. El Gobernador General, Fermoso.

Aos restaurantes e casas de comidas de Pontevedra non lle conviñan as datas para a realización do prato único, pois precisamente o 1 e 15 de cada mes eran días de boas vendas por haber feira na vila. Daquela, dirixíronse ás autoridades solicitando un cambio de datas (*El Pueblo Gallego*, 18-05-1937), petición que foi aceptada sen que coñezamos exactamente a que días se trasladou, aínda que sospeitamos que debeu ser ao 2 e 16, pois a recadación por este concepto facíase o 3/4 e 17/18 de cada mes (*El Pueblo Gallego*, 01-07-1937) respectivamente.

A finais de 1938, nunha reunión celebrada no Goberno Civil de Pontevedra, (*El Diario de Pontevedra*, 15-10-1938) á que asisten os alcaldes da provincia e numerosos curas como presidentes das *xuntas parroquiais de beneficencia*, dáse conta de que a recadación polo prato único é insuficiente, polo que se acorda a imposición de cotas segundo as posibilidades económicas de cada contribuínte, da que quedan exentas as rendas (entendemos anuais) inferiores a 2000 ptas. e os funcionarios aos que xa se lles descontan cada mes dous días dos seus haberes para dedicalos a subscrición nacional.

Ademais do “Día del plato único”, tamén se instaurou o “Día sin postre”, outra medida que buscaba reducir o gasto en alimentos e concienciar á poboación sobre a situación de escaseza. Estas accións non eran só voluntarias, senón que viñan acompañadas dun forte control social, e os que se negaban a participar ou contribuír a estas “obras redentoras” eran castigados. A prensa e a radio xogaban un papel clave nesta vixilancia, publicando os nomes de quen se resistía a colaborar, incluíndoos en listas negras, como ameaza para manter a disciplina social.

Como na Alemaña nazi, había cobradores deste contributo, que en Pontevedra eran “señoritas de espírito patriótico”, que percorrían as rúas para recoller o diñeiro e deixar un selo en cada vivenda como proba de cumprir a norma. Posteriormente desapareceu este sistema e fixéronse puntos de recadación aos que había que dirixirse para facer efectivo o tributo. Se alguén non acudía os días predeterminados, procedíase a cobrarlle no domicilio cun 20% de recargo a primeira vez e un 50% a segunda. En calquera caso, os concellos mantiñan rexistros dos ingresos.

Malia a propaganda da prensa e as prédicas nos púlpitos, a aceptación de prato único non foi unánime. Negocios e individuos negáronse a pagar este imposto polo que foron sancionados con multas e, ademais, aparecían en listas de “malos patriotas”. Igualmente lles ocorría aos que entregaban cantidades irrisorias aos ollos dos recadadores. Nun artigo de *El Diario de Pontevedra* do 11 de xaneiro de 1938,

advertíase de que aqueles que rexeitasen colaborar serían sinalados publicamente e que os “malos españoles” que se negasen a achegar a cota que correspondía á súa posición social e económica, a prensa e a radio encargáranse de difundir os seus nomes, levándoos ás temidas listas negras. Tamén se multaba a aquelas persoas que facían propaganda contra a recadación do prato único como lle aconteceu a José Meira, veciño de Boqueixoón, que foi sancionado con 500 ptas. e a Joaquín González, veciño de San Vicente de Cerponzóns, que foi multado con 150 pesetas por non contribuír aos fins do prato único, tal como recollía o xornal *Progreso* na súa edición do día 17 de abril de 1937.

Tamén veciños de Lérez foron sancionados por non ingresar o importe do prato único. Pola prensa da época coñecemos os seguintes nomes. Florentino Casas, do Burgo, e Severino Fernandez, de Casal Novo, multados con 100 ptas. cada un; Benito García, con 50 ptas.; e José Lores, José Dios Blanco e Ramón Piñeiro, con 15 ptas. cada un deles. Caso digno de mención foi o encarceramento do alcalde de Oza dos Ríos por ser contrario a este tributo e non contribuír por el.

Estas medidas exemplifican como, en Galicia e no resto da “España nacional”, a vida cotiá durante e despois da guerra estivo marcada non só pola escaseza material, senón tamén polo control estrito da poboación, así como pola represión económica e social que exercían as autoridades franquistas sobre ela, o que reflicte a presión practicada sobre a cidadanía para que cumprise coas directrices impostas polo réxime.

O “Día del plato único” e o “Día sin postre” continuou ata xaneiro de 1942, cando o réxime franquista introduciu o racionamento.

El Español, 25-11-2018.

De agosto a agosto (2024-25)

Actividades da Asociación Cedofeita

A nosa asociación ten como obxectivos dar a coñecer o patrimonio histórico, etnográfico, ambiental e cultural da nosa parroquia, así como a promoción da lingua e cultura galegas, labor que levamos a ben durante o ano coas actividades dos venres culturais, andainas, viaxe cultural, xornadas micolóxicas, a tradicional exposición da agosto –polo san Salvador– e a publicación desta revista. A asistencia de público ás diversas actividades foi moi aceptable como falaremos a continuación. A revista é o referente da nosa asociación, e editala para nós é prioritario; este ano, igual que o pasado, a súa impresión é posible grazas á colaboración da Deputación.

Venres culturais

Setembro. Presentación do número 27 da revista *Cedofeita*.

No serán do venres 27 de setembro, ás 20,30h, horario xeral no desenvolvemento dos Venres Culturais, levamos a cabo a presentación na Casa da Cultura de Lérez do último número da nosa revista de publicación anual. No acto interviñeron Manuel Casallerrey -falou da historia de Talleres san Benito-, José Fuentes -verbo de milagres relatados na obra do Padre Feijoo- e Xaime Iglesias con achegas sobre a historia dos cemiterios de Lérez-. Presentada polo secretario, José Luis E. Solla, que fixo un relatorio dos artigos que a conforman: relacionados coa historia pontevedresa, da exposición do ano (unha visión e imaxes da mili e do servizo social feminino), do imaxinario de Prudencia Canitrot, sobre a pintura e paisaxe do Lérez, do conflito palestino, de memoria histórica nos libros de lectura, un exemplo de homosexual aldraxado, unha visión das desaparecidas “quintas”, e seccións habituais como novos cultivos, humor, de conversa, xente nova de Lérez na emigración, entre outros.

Presentación da revista na Casa das Campás

O martes, 10 de outubro as oito da tarde, coa colaboración da Vicerreitoría do Campus de Pontevedra da Universidade de Vigo, presentámola ao público da nosa vila. No acto, coordinado pola vicepresidenta, Mª Carmen Pereira, falon dos seus artigos Fernando M. Vilanova “A pintura da paisaxe e o noso río en dous cadros inéditos do s. XIX”, Pilar Sampedro “A historia da memoria e a memoria das historias” e Carlos Gegúndez “Pontevedra e o Lérez no imaxinario artístico e literario de Prudencia Canitrot”. Ambos actos tiveron unha grande asistencia nos que se estableceu un fluído diálogo con apuntamentos dos relatores sobre os seus artigos.

Outubro. Curtametraxe *Antes de que se poña o sol*.

O venres 25 de outubro, 20,30h, proxectouse a curta *Antes de que se poña o sol*. Presentada por Mª Carme Pereira, nela reflíctense as desavinzas familiares entornó a perda de memoria e herdanzas. Rodada na parroquia de Rebordáns en Negrreira conta con actores como Mela Casal,

Victoria Teijeiro, Machi Salgado, Teté García, Xosé M. Esperante e o propio director-guionista, Nani Matos. A curta estreárase no Teatro Principal e leva máis de 100 seleccións en festivais nacionais e internacionais (Málaga, Valencia, Mérida, Rustenburg, Sudáfrica, Seoul e no san Giovanni de Génova, entre outros). Agradecemos a súa colaboración con Cedofeita que arrinca coa proxección e comentario doutras curtas súas como *Flores para Amalia* (2013) e *Luma* (2016).

Novembro. Conferencia de Xosé Fuentes Alende

No serán do venres 29, contamos co exsecretario do Museo de Pontevedra, mestre e licenciado en historia. Grande experto no eido dos exvotos, dende os mariñeiros cunha mostra en Brest e no Museo co que obtén o Premio Olimpio Arca, e coa recente e importantísima publicación *Los exvotos en Galicia. Su significación en la religiosidad popular de la cera a los cuadros votivos*, ata os de eido xeral.

Na súa intervención *Os exvotos na relixiosidade popular de Galicia*, falounos da súa evolución ao longo da historia, dende os máis coñecidos de cera, os pintados xa en cadros xa en frescos en igrexas e do seu valor documental e etnográfico, deica os máis sobranceiros de barcos de gran tradición no mundo do mar. Non esqueceu falar das prácticas curativas dalgún santuario galego –san Bieito de Lérez, san Cibrán–, de lugares considerados sagrados, fontes, cruceiros e botar comida ao mar como na nosa Moureira. A erudita e longa

información deu pé a un interesante debate cos asistentes o que puxo de manifesto a importancia do tema.

Xaneiro. Documental *Acordamos*

No venres 31 de xaneiro do novo ano, a nosa asociación iniciou unha serie de actos co gallo do centenario da fundación da Caixa Rural de Lérez (1925). Nesta ocasión, proxectouse o documental de memoria democrática *Acordamos*, do departamento Memoria de Deputación de Pontevedra. Nel reúnen un farto de testemuñas de persoas relacionadas ou directamente afectadas por feitos acaecidos a comezos do séculos pasado, na procura dunha sociedade máis xusta que lle foi arrebatada: Sobredo cos avances do agrarismo, Tomiño coa loita do profesorado cara un ensino libre, Moaña e o xurdir dos sindicatos mariñeiros, a Illa –de Arousa– e a súa loita política, Vilagarcía da resistencia e a guerrilla, e en especial para nós, sobre a fundación da Caixa Rural de Lérez.

Febreiro. Charla de Xaime Iglesias

Na noite do 28, que nos brindou un documentado relatorio sobre *A Caixa Rural de Lérez: o edificio*, foi o noso presidente, o profesor e investigador Xaime Iglesias, continuando os actos en torno o centenario da fundación da Caixa Rural de Lérez (1925-2025).

Nela despois de facer unha introdución ao nacemento desta entidade e situala no contexto histórico e social da parroquia e referirse ás persoas pioneiras na súa constitución, pasou a describir as notas e principais elementos arquitectónicos do edificio proxectado polo arquitecto Emilio Salgado que, daquela, tamén era arquitecto municipal do concello pontevedrés. Trátase dun edificio de carácter ecléctico con referencias ao barroco, á arquitectura tradicional e a modelos centroeuropeos, que se pode incluír no que se denominou rexionalismo arquitectónico. Despois de destacar as diferencias entre o proxecto e o edificio construído, rematou coa historia da propiedade –fincapé na incautación pola ditadura derivada do golpe de estado de 1936- e posteriores cambios de dono deste singular edificio de Lérez o máis sobresaínte despois do Mosteiro.

Marzo. Conferencia de Lino J. Pazos

O venres 28, a hora de costume 20,30h, quen ofreceu a charla foi o investigador e escritor, grande coñecedor do mundo do mar, con máis de cincuenta títulos no seu haber, en especial referidos á costa galega –naufraxios, faros e ermidas senlleiras, as Illas de Ons e Tambo- e do comercio marítimo americano na contorna finisecular do XIX. *A barca antes da Ponte da Barca*, foi o título da charla para informarnos da historia da barca que realizaba o servizo de pasaxe de mercadorías e pasaxeiros entre as beiras de san Salvador de Poio e a Moureira de Pontevedra, ata facer a actual ponte a comezos do pasado do século pasado. Ponte que rematou coa concesión desta travesía ao Gremio de Mareantes, conseguida a mediados do XIX tras numerosos litixios co mosteiro de Poio que ostentara o dominio deste paso durante máis de cinco séculos, como o relator reflicte no seu recente libro *A Barca da Merced*.

Abril. Conferencia de Vanesa Grandal

No venres cultural do 25 de abril, contamos coa nosa asociada Vanesa Grandal Barreiro, licenciada en ciencias químicas, graduada en enfermmería e mestrado en dirección

e xestión de calidade, profesional comprometida coa seguridade acuática e a atención a emerxencias. O relatorio: *Salvar vidas: previr o afogamento*.

Na súa excelente intervención resaltou a importancia da prevención e pronta resposta en situacións de afogamento, unha das principais causas de morte no mundo, de aspectos significativos cara a identificación de riscos en medios acuáticos, medidas de seguridade básicas ao alcance de todos, que ante eses incidentes na auga, poden marcar a diferenza entre a vida e a morte.

Maiο. Charla de Xosé Álvarez

No serán do venres 30, seguindo cos relatorios polo centenario da Caixa Rural de Lérez, tivemos connosco ao compañeiro Xosé Álvarez Castro, profesor e historiador, entre máis saberes, no que destacan as publicacións *Pontevedra nos anos do medo*. *Golpe militar e represión (1936-1939)* e *Os anos do silencio*. *Represión e resistencia na provincia de Pontevedra (1936-1951)*, o blogspot *anos do medo*, ademais de colaborar en numerosos xornais e revistas con artigos relacionados coa historia, medio ambiente e didáctica. Premio *Alexandre Bóveda* (2011). A súa intervención levaba por título: *A Caixa Rural de Lérez: a memoria recobrada*.

Na documentada charla falounos da xestación da CRL, o contexto socioeconómico da época, das persoas que fixeron posible esa xesta, en especial Manolo Gama, do modelo de autoorganización dos agricultores, no que Lérez foi pioneiro na procura de conseguir unha independencia económica que lle facilitase unha mellor calidade de vida, e triste desenlace dese proxecto ilusionante.

Cogomelos

A asociación levou a cabo as **XXVIII Xornadas micolóxicas**. A saída ao monte foi na mañá do sábado 26 de outubro, adiantada dada a climatoloxía cambiante nos últimos anos. O día foi bastante desapracible e a asistencia de participantes non foi a acostumada, pero puideron aprender das ensinanzas do experto Pepe. A colleita foi pobre máis arrimándolle outras dunha saída do venres, un pequeno grupo, puidemos desfrutar da tradicional cea coa preparación da varios pratos baixo a dirección de Pepe, anfitrión da xuntanza.

Asemblea xeral ordinaria

No serán do luns, 3 de febreiro, deste 2025 celebramos a asemblea xeral ordinaria na Casa da Cultura de Lérez na que temos a nosa sede. Seguindo a orde do día: lectura da acta da sesión anterior; memoria de actividades realizadas no ano 2024, estado de contas e orzamento –con saldo favorable–, proposta de actividades para 2025 e rogos e preguntas. Todos os puntos foron aprobados por unanimidade. O desenvolvemento desta asemblea entrou dentro do cotiá, contando coa asistencia dun número significativo de socios e socias que, en rogos e preguntas fixeron algunhas achegas: viaxe cultural, posible cambio de entidade bancaria, entre outras.

Andaina. As cruces de pedra de Lérez debuxadas por Castelao

O domingo 1 de xuño, Cedofeita organizou unha andaina patrocinada polo Concello de Pontevedra, que celebra o Ano Castelao polo 75 aniversario do falecemento deste persoeiro. A asistencia foi numerosa, malia haber convocatorias reivindicativas en Pontevedra. Percorréronse os lugares dos cruceiros debuxados por Castelao ("As cruces de pedra na Galiza", publicada postumamente en xaneiro de 1950 pola Editorial Nós en Bos Aires): Cruceiro, Casal Novo, Castelo, Casaldarado, Pontecabras (Alba), Gándara e Santiña, para regresar ao punto de partida polo Socorro, A Torre e Porta do Sol. Co apoio dun tríptico realizado por Cedofeita, Pepe Álvarez encargouse de explicar a iconografía e simboloxía dos elementos dos cruceiros visitados.

Viaxe cultural

O domingo 8 de xuño realizamos a habitual saída anual, como remate das actividades do "curso", previa á exposición tradicional de agosto, que permite aos asociados ter unha horas de lecer, en especial, na sobremesa do xantar, favorecer a amizade coas numerosas anécdotas que estreitan vínculos entre os asistentes. Nesta ocasión viaxamos a Terra de Soneira. Cun día espléndido, visitamos as Torres de Allo, o castelo de Vimianzo e o seu museo etnográfico do liño e Ponte Maceira, entre outros lugares.

Exposicións.

Nos días do 2 ao 6 de agosto, do 2024 levamos a cabo a exposición número 29 da nosa asociación, por segundo ano na Casa de Cultura de Lérez, baixo o título *Marcando o paso, imaxes da mili e do servizo social feminino*. A mostra estivo formada por doce paneis, cunha serie de textos, documentos e case dúascentas imaxes, sobre o servizo militar (a mili) abolido no 2001; igualmente había unha mostra con documentación,

imaxes e “labores” verbo do servizo social. feminino, nacido en 1937 como apoio á ditadura franquista e suprimido en 1978. Cedofeita lembraba deste xeito ditas prestacións, reflexo dun tempo no que o paso pola vida militar era obrigado e o servizo social feminino necesario para obter certos títulos e acceder a determinadas ocupacións.

Neste ano 2025 a exposición dos días do 1 ao 6 de agosto co título *A Caixa Rural de Lerez, un modelo socioeconómico para o agro*, ten por obxecto lembrar o centenario (1925-2025) do nacemento dese proxecto dos agricultores da parroquia, do contexto socioeconómico da época, das persoas que fixeron o posible, no que Lerez foi pioneiro na procura de conseguir unha independencia económica que lle facilitase unha mellor calidade de vida.

EXPOSICIÓN

A Caixa Rural de Lerez
un modelo socio-económico para o agro

Lugar: Casa da Cultura de Lerez.
Data: 1,2,3,4,5 e 6 de agosto. 2025.
Visitas: 11 a 14 e 19 a 22 horas.

ORGANIZA:

COLABORA:

Colaboracións

Na tarde do sábado 26 de abril, celebrouse na Casa da Cultura de Lerez, organizado pola Asociación de Funcionarios para a Normalización Lingüística coa colaboración da Asociación Cedofeita, Concello de Pontevedra, Deputación Provincial e Xunta de Galicia, un acto de *restauración da memoria lingüística*, neste caso, na honra de José Silvent Martínez, o mítico Barriga Verde. Interviñeron os representantes das entidades organizadoras: Xaime Iglesias, presidente de Cedofeita e maior estudoso de Barriga Verde; Anxo García, Anxo Chamosa, Juan J. Esperón, Alfonso Grande, Mª Xosé Abilleira, Valentín García, secretario Xeral da Lingua) e da familia Silvent (María a súa neta). Este acto contou coa intervención do grupo musical *Os Chispas de Lerez*.

Posteriormente, no cemiterio parroquial popular de Lerez, remudouse a lápida en castelá por outra en galego, seguindo a filosofía que inspira a celebración destes actos de restauración da memoria lingüística de homes e mulleres galegofalantes.

Concello
de Pontevedra

Pontevedra

Calidade de
vida

pontevedra.gal

